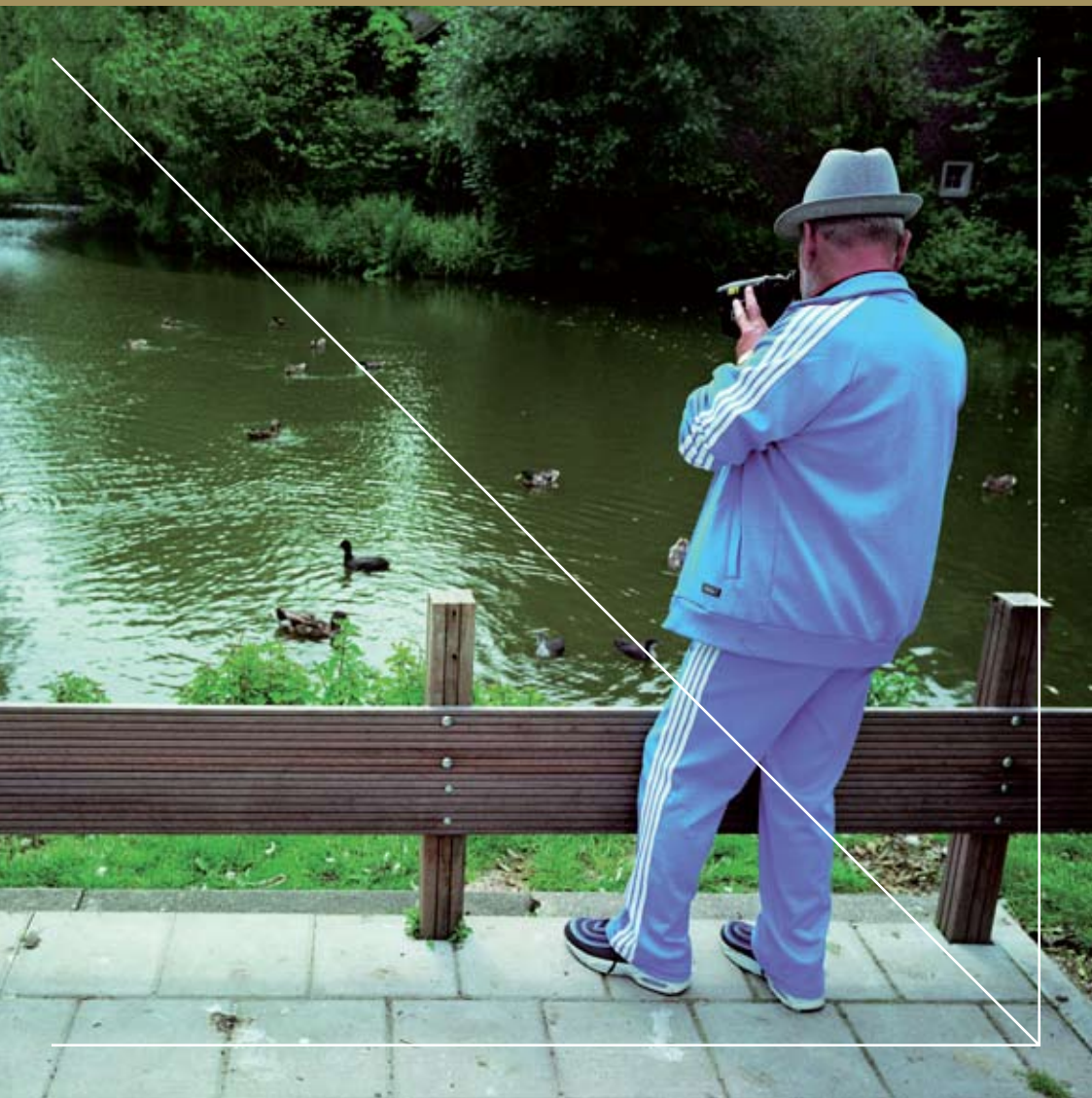

Dynamiek in de derde leeftijd

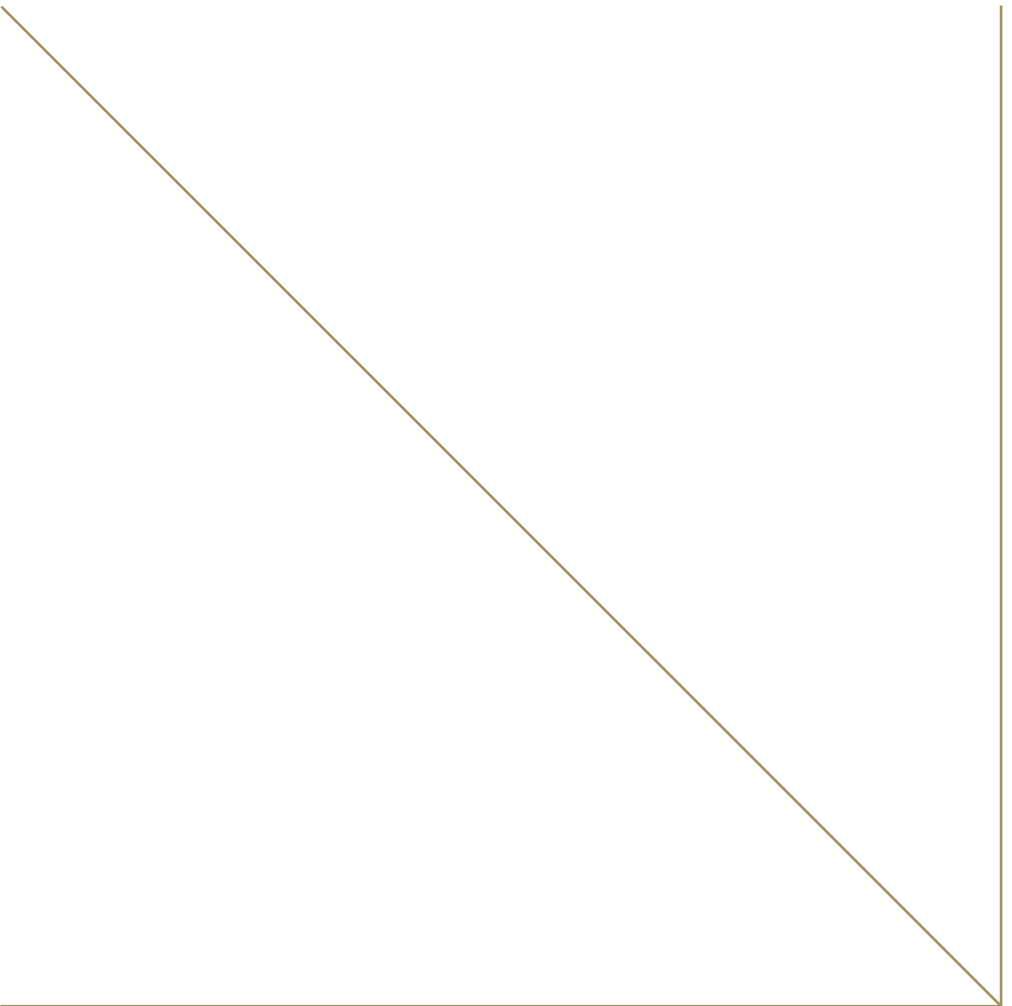
De consequenties voor het woonbeleid

Dynamiek in de derde leeftijd

De consequenties voor het woonbeleid

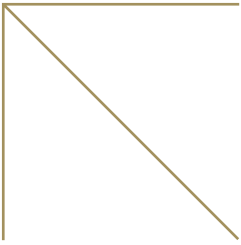

Voorwoord

Dat de vergrijzing in ons land nu echt toeslaat was al lang bekend. Het besef hiervan lijkt echter nu pas goed door te dringen. Grijs is, althans in de statistieken, iedereen vanaf 55 jaar. Onder invloed van de naoorlogse geboortegolf, de immigratie in de jaren zeventig en de gestegen levensverwachting neemt het aantal ouderen in ons land tussen 2005 en 2020 toe van 4,2 miljoen tot 5,5 miljoen ('jongere ouderen' van 55-74 jaar van 3,2 miljoen tot 4,2 miljoen en 'oudere ouderen' vanaf 75 jaar van 1,0 miljoen tot 1,3 miljoen). De karakteristieken van deze grijze tsunami verschuiven daarbij ten opzichte van eerdere grijze cohorten: gemiddeld hoger opgeleid, financieel minder afhankelijk van alleen AOW (aanvullend pensioen), meer vermogend (eigen huis), mobieler (rijbewijs), digitaal, vaker gescheiden en/of kinderloos en langer vitaal. Hierbij komt dat rond deze gemiddelde verschuiving de verschillen tussen ouderen toenemen. Niet iedereen heeft in de afgelopen decennia immers in dezelfde mate deelgenomen aan de maatschappelijke verandering en gedeeld in de gestegen welvaart. Dit betekent dat in toenemende mate afhankelijke, hulpbehoevende en mondig, zelfredzame ouderen alsmede traditionele en nieuwe vormen van gedrag naast elkaar bestaan. Na 2020 zet deze ontwikkeling zowel in kwantitatief als in kwalitatief opzicht versterkt door.

Een en ander zal onmiskenbaar gevolgen hebben voor de (potentiële) vraag van ouderen naar passende huisvesting, zorg en maatschappelijke participatie. Het is niet ondenkbaar - om niet te zeggen waarschijnlijk - dat zowel private partijen (zoals corporaties, projectontwikkelaars en zorgverzekeraars en -aanbieders) als overheden hun (beleids)aanbod met het oog hierop dienen aan te passen. Om te bepalen of dit nodig is en, zo ja, in welke zin, is een goed inzicht in die gevolgen onmisbaar.

Tegen deze achtergrond is één van de modules - de module WoON 55+ - van het WoonOnderzoek Nederland 2006 (WoON 2006) hierop gericht. Als voorbereiding op deze module hebben wij Prof. dr. Pieter Hooimeijer van de Universiteit Utrecht gevraagd, op basis van een schets van het huidige beleid en de thans beschikbare kennis, kennislacunes te identificeren en terzake aanbevelingen te formuleren. Dit heeft geresulteerd in de voorliggende studie 'Dynamiek in de derde leeftijd: de consequenties voor het woonbeleid'.

Uiteraard zullen wij de uitkomsten van deze studie, waaronder de hierin vervatte onderzoeksagenda, benutten bij de verdere uitwerking van het WoON 2006. Daarenboven hopen wij dat deze studie ook buiten het bestek van het WoON 2006 onderzoekers op het gebied van vergrijzing, huisvesting, zorg en participatie inspiratie biedt. Dat geldt in meer algemene zin overigens ook voor degenen die verantwoordelijkheid dragen voor het (beleids)aanbod van private en publieke partijen op dit gebied.

De directeur Strategie en Kennis,
ministerie voor Wonen, Wijken en Integratie,

drs. A.Th. van Delden

Inhoud

Voorwoord	02
Leeswijzer	05
1. Inleiding	07
2. Beleid ten aanzien van wonen, zorg en welzijn	13
3. De ouderen van de toekomst	24
4. De functie van het wonen voor het sociaal welbevinden	38
5. Aanbevelingen voor onderzoek: de kennisvragen	48
Bijlage Leeftijd-, periode- en cohorteffecten	53
Literatuur	59
Colofon	60

Leeswijzer

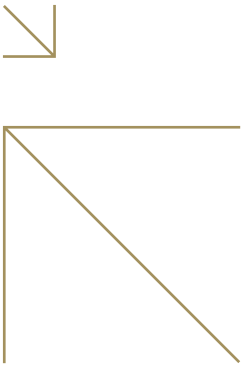
Al geruime tijd wordt er in beleidsstukken gebruik gemaakt van de termen derde en vierde leeftijd als het om de komende vergrijzing gaat. Deze volgen op de eerste leeftijd, als kind, en op de tweede leeftijd, als volwassene. Samen vormen deze leeftijdscategorieën de ouderen in de samenleving. Omdat oud ten onrechte wordt geassocieerd met zorgbehoevend, wordt de derde leeftijd, de periode van gepensioneerd en 'uit-de-kinderen' zijn waarin de gezondheid vaak nog goed is, onderscheiden van de vierde leeftijd, de periode waarin chronische aandoeningen cumuleren. Harde leeftijdsgrenzen zijn niet te geven, niet in de overgang naar de derde, noch naar de vierde leeftijd. Wel is het min of meer gebruikelijk de leeftijdsklasse 55-75 te gebruiken als benadering voor de derde en 75-plus voor de vierde leeftijd.

In de eerste 20 jaar van deze eeuw bereiken de babyboomgeneraties (geboren tussen 1945 en 1965) de derde leeftijd. Tot 2025 gaat het bij de vergrijzing daarom vooral om deze groep. Het huidige woonbeleid staat echter nog steeds sterk in het teken van wonen en zorg en richt zich daarmee op de vierde leeftijd. Echter juist de babyboomgeneraties zullen op een andere manier de derde leeftijd bereiken dan de huidige ouderen in het verleden hebben gedaan. Dit is aanleiding geweest voor het DG WWI een verkenning uit te voeren

naar de kennisvragen die spelen in het licht van de vergrijzing in de komende decennia.

Uitgangspunt voor de verkenning is dat het wonen meerdere doelen in het mensenleven dient (hoofdstuk een). Aspecten als autonomie, privacy, comfort en veiligheid zijn van doorslaggevend belang voor het fysiek welzijn van mensen en het wonen speelt daarin een belangrijke rol. Andere aspecten, zoals contact met anderen, waardering, status en stimulans zijn minder verbonden met het fysiek welzijn, maar veel meer met het sociaal welbevinden. Ook bij deze aspecten speelt het wonen een belangrijke rol. De woning is niet alleen een plek voor huishoudelijke zorg, maar ook de plek van waaruit mensen deelnemen aan de samenleving en hun netwerken onderhouden.

In hoofdstuk twee wordt geanalyseerd in hoeverre het beleid ten aanzien van het wonen door ouderen inspeelt op de veranderingen die zich aftekenen en in hoeverre de provisiologica domineert in de benadering van het wonen door ouderen. Het betreft hier beleid van het Rijk, een provincie, gemeenten, corporaties en marktpartijen. Daarnaast wordt gekeken in hoeverre het belang van sociaal welbevinden en deelname aan de samenleving in het huidige woonbeleid wordt onderkend. Daaruit blijkt dat dit in vergelijking met Engeland, waar het

sleutelwoord *elderly in the community* is, nog nauwelijks het geval is. Met de nieuwe Wet Maatschappelijke Ondersteuning (WMO) komt daar weliswaar verandering in, maar deze wet is nog maar zeer beperkt verbonden met het wonen en lijkt in de praktijk tot nu toe vooral over de huishoudelijke zorg te gaan.

In hoofdstuk drie wordt een beeld geschetst van de mensen in de derde leeftijd in de toekomst. Drie generaties, de vroege babyboomers (1945-1954), de late babyboomers (1955-1964) en de vroege babybustgeneratie (1965-1974) worden in de tijd 'gevolgd' tot 2030. Ten opzichte van de huidige mensen in de derde en vierde leeftijd zijn de veranderingen groot. In 2030 zijn de jongere ouderen zoals mensen in de derde leeftijd ook wel worden genoemd, iets meer alleenstaand dan nu, ten dele vermogender, en massaal veel hoger opgeleid. De ruimtelijke spreiding zal echter niet wezenlijk afwijken van de huidige ouderen. Vergrijzing doet zich voor in alle regio's en alle woonmilieus.

In hoofdstuk vier worden de bevindingen uit de literatuur over de deelname aan de samenleving verbonden met de functies van het wonen. Vijf functies worden onderscheiden: de woning als zorgcentrum, de woning als activiteitencentrum, de buurt als leefwereld,

de woning als uitvalsbasis en de woning als duurzaam consumptie en investeringsgoed. Kijkend naar de toekomst wordt daarin aannemelijk gemaakt dat mensen in de derde leeftijd anders met deze functies om zullen gaan omdat ze over geheel andere mogelijkheden beschikken dan de huidige generaties.

In hoofdstuk vijf leidt dat tot een dertiental aanbevelingen voor nader onderzoek.

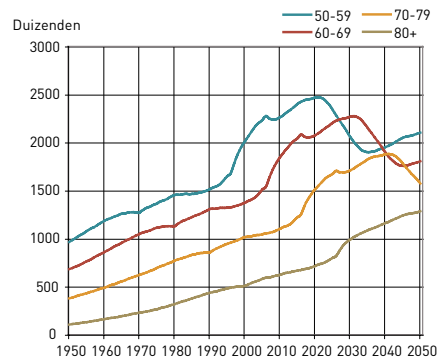

1. Inleiding

Opeenvolgende voorspellingen van de vergrijzing van de Nederlandse bevolking vertonen weinig verrassingen. De geboortegolf, die door ons land trok in de jaren 1945-1970, bepaalt tot in 2050 in hoge mate de ups (vanaf 2010) en downs (vanaf 2035) van de aantallen 65-plussers in ons land. De gestegen levensverwachting maakt dat het totale aantal iets groter is dan eerder verwacht. Ook de positieve migratiesaldi uit de jaren zeventig van de vorige eeuw dragen in deze eeuw bij aan de vergrijzing. Het betrof immers vooral mensen die in de jaren veertig en vijftig van de twintigste eeuw geboren zijn. Het aantal 55-64 jarigen neemt tussen 2005 en 2020 toe van 1,94 miljoen tot 2,31 miljoen, het aantal 65-74 jarigen van 1,25 miljoen tot 1,89 miljoen en het aantal 75-plussers van 1,03 miljoen tot 1,30 miljoen. De toekomstige vergrijzing is daarmee een relatief vast gegeven.

Figuur 1 geeft een grafische illustratie van de geboortegolf. Daaruit valt op te maken dat de vergrijzing, vooral als gevolg van de gestegen levensverwachting, zich al 50 jaar voordoet. Er zijn nu twee keer zoveel 55-64 jarigen en acht keer zoveel 85-plussers als 50 jaar geleden. In de komende jaren doet zich echter een versnelling voor onder invloed van de geboortegolf.

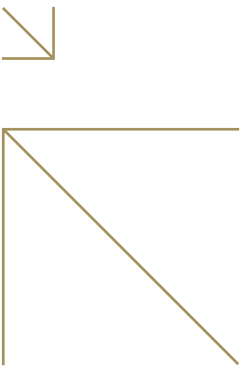
Figuur 1 Illustratie van de geboortegolf

Bron: CBS Statline bevolkingsontwikkeling vanaf 1950 en prognose vanaf 2007

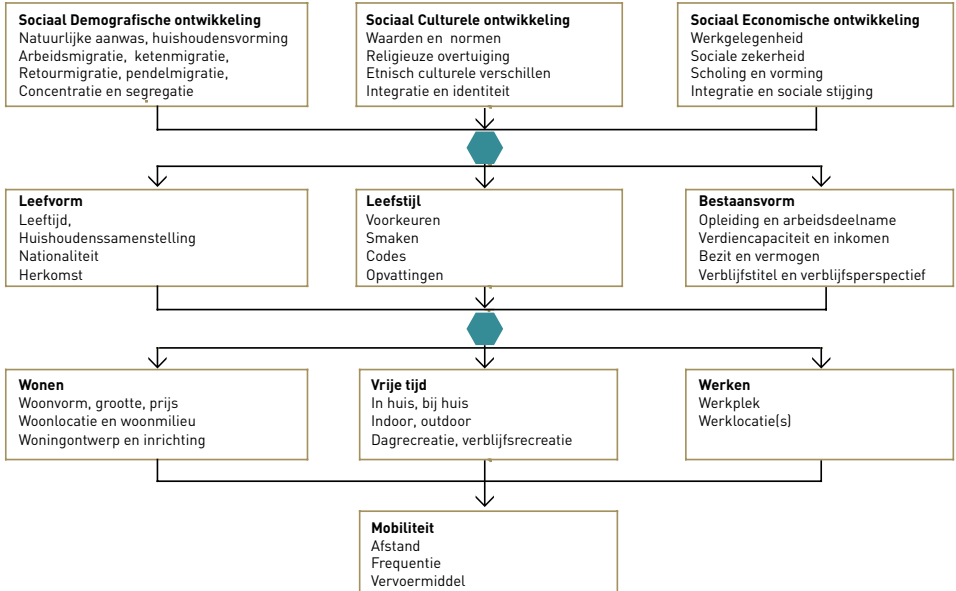
Daarmee is niet gezegd dat ook het wonen van ouderen eenvoudig te voorspellen is. De grote sociaal-culturele en sociaal-economische dynamiek maakt dat de relatie tussen leeftijd en wonen anders verloopt voor opeenvolgende cohorten. Omdat veel van die dynamiek verankerd raakt in de levensloop heeft deze grote consequenties voor de woon- en leefsituatie op latere leeftijd. Een aantal voorbeelden kan dit verduidelijken:

- De veranderende opvattingen over huwelijk en gezin hebben zeer uiteenlopende gevolgen voor de huishoudenssamenstelling en familierelaties op latere leeftijd. Het aandeel oudere vrouwen dat nooit een kind

- heeft gehad, neemt toe van 5% in het verleden naar 20% in de toekomst. De toename van de echtscheiding in het verleden leidt er toe dat steeds meer mensen als alleenstaande de 65-jarige leeftijd bereiken. Dat vrouwen op latere leeftijd hun eerste kind kregen, maakt echter ook dat steeds meer 65-plussers in de toekomst nog thuiswonende (en soms zorgbehoevende) kinderen hebben.
- De rijping van het pensioenstelsel en de toegenomen arbeidsparticipatie leiden ertoe dat de witte vlek in de pensioenen (alleen AOW aanspraak) vrijwel is verdwenen. De grijze vlek echter (onvolledige pensioenaanspraken door onderbreking en deling met voormalige echtgenoten) is veel gecompliceerder geworden. Ook is er een groeiende groep die geen volledige AOW-aanspraken heeft.
 - De spectaculaire toename van het eigenwoningbezit leidt ertoe dat steeds meer mensen 65 jaar worden in een koopwoning (56% in 2006 tegen 43% in 1994). Dit heeft direct en indirect grote effecten op hun vermogenspositie. Nominaal gelijkblijvende woonlasten bieden mogelijkheden voor besparingen op latere leeftijd. Mensen die levenslang huren hebben veelal een zwakkere sociaal-economische positie en delen minder in deze welvaartseffecten.
 - Het toegenomen opleidingsniveau (van zowel ouders als kinderen) houdt in dat kinderen vanwege hun opleiding verder van hun ouders zijn gaan wonen. Met het hogere opleidingsniveau is niet alleen de geografische afstand tussen ouderen en hun zelfstandig wonende kinderen toegenomen, maar ook de differentiatie in opleidingsniveau en arbeidsparticipatie onder de ouderen zelf, uitmondend in grote veranderingen in onder andere vrijetijdsgedrag. Het gestegen rijbewijsbezit heeft bovendien een sterk effect op het mobiliteitsgedrag.
 - De doorlopende suburbanisatie in de vorige eeuw maakt dat mensen oud worden buiten de stad en dat de categorie ouderen in de steden in toenemende mate tot de etnische minderheden behoort. Daarnaast zijn er ook aanwijzingen voor een trek terug naar de stad van meer welgestelde actieve ouderen.

Figuur 2 Structurele en culturele factoren die dynamiek veroorzaken

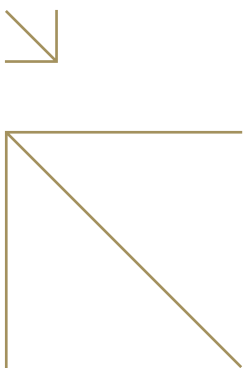

Figuur 2 laat een meer algemeen conceptueel model zien, waaruit blijkt dat de relatie tussen de demografische ontwikkeling en het wonen niet direct is, maar wordt beïnvloed door de sociaal-economische en sociaal-culturele ontwikkeling. Het geeft ook aan dat de klassieke beleidstheorie van de volkshuisvesting waarin beschikbaarheid (wonen naar behoefte) en betaalbaarheid (wonen naar draagkracht) een cruciale rol speelden, weliswaar nog steeds van grote betekenis is, maar dient te worden aangevuld met leefkwaliteit zoals die door bewoners wordt ervaren (wonen naar beleving). Ten slotte laat het model zien dat het wonen niet alleen verbonden is met het werken, maar ook en voor ouderen zelfs in toenemende mate met het vrijetijdsgedrag. Het gezamenlijke effect van deze ontwikkelingen (en andere hier niet genoemde) is dat de diversiteit in de groep ouderen sterk is gestegen en in de toekomst nog verder zal toenemen. Voor het onderzoek betekent dit dat gemiddelden naar leeftijd steeds minder zeggen over de populatie en voor het beleid dat een generiek doelgroepenbeleid in toenemende mate ineffectief of inefficiënt wordt.

Voor het wonen door ouderen betekent dit dat traditionele en nieuwe vormen van gedrag naast elkaar bestaan. Niet iedereen

heeft in de afgelopen decennia in dezelfde mate deelgenomen in de maatschappelijke verandering, en gedeeld in de gestegen welvaart. Afhankelijke, hulpbehoevende en mondig, zelfredzame ouderen bestaan naast elkaar. Reactieve en proactieve strategieën gericht op verzorgd en comfortabel wonen op latere leeftijd worden door verschillende groepen gevolgd, gestuurd door de hulpbronnen die ter beschikking staan en door de waarde die men hecht aan de eigen autonomie. Ook ten aanzien van het wonen, leidt dat tot een toenemende diversiteit. Opnieuw kan een aantal voorbeelden dit verhelderen:

- De traditionele ouderenhuisvesting bestond veelal uit een sociale huurwoning van bescheiden woonkwaliteit. De laatste jaren is de kwaliteit van dit aanbod weliswaar sterk gestegen, maar steeds meer ouderen kiezen voor een ruime, comfortabele (nultreden)woning in de marktsector en hebben daarbij vaak een voorkeur voor grondgebonden wonen. De markt speelt nog maar beperkt in op deze vraag en kent afzetproblemen in de gestapelde bouw voor senioren.
- Het zoekgebied op latere leeftijd is voor de meeste mensen nog steeds de huidige woongemeente. Door de toegenomen geografische afstand tot de kinderen, maar vooral ook door de ruimere vakantie-erva-

ring in binnen- en buitenland en het groeiend tweede woningbezit is er een groeiende groep die verhuist of wil verhuizen naar gebieden die op grote afstand van de huidige woning zijn gelegen.

- Het autobezit en autogebruik op latere leeftijd maken mensen minder afhankelijk van het openbaar vervoer en betekenen dat men op afgelegen plekken kan blijven of gaan wonen. Tot op zeer hoge leeftijd gaat men er zelf op uit en blijft de woning functioneren als uitvalsbasis in een ruimtelijk netwerk van activiteiten en sociale relaties. Daarnaast bestaat nog steeds de oudere die is aangewezen op de hulp van kinderen en burens om in de behoefte aan sociale contacten te voorzien.
- De gezondheid(sbeleving) is sterk verbeterd, evenals de technologische hulpmiddelen (magnetron, traplift) om fysieke belemmeringen te overwinnen. Tegelijkertijd is er een groeiende groep die door neurologische en psychische stoornissen niet meer zelfredzaam is.

Meer algemeen leidt dit tot een nadere bezinning op de doelen die mensen via het wonen nastreven. Volgens Lindenberg (1990) zijn er twee universele doelen, fysiek welzijn en sociaal welbevinden, waaruit meer operationele doelen kunnen worden afgeleid via zogenoemde sociale productiefuncties: gedrag

dat een bepaald doel dichtbij brengt. De Jong en Fawcett (1981) noemen een aantal meer concrete doelen die via het wonen dichtbij worden gebracht: autonomie, privacy, comfort, en veiligheid. Deze doelen zijn sterk verbonden met het fysieke welzijn. Deze reeks kan worden uitgebreid met andere doelen als stimulans, contact, waardering en status. Die doelen zijn meer verbonden met het sociaal welbevinden. De woningmarkt biedt huishoudens kansen om deze doelen te bereiken, maar werpt ook belemmeringen op in de vorm van prijzen, fysieke belemmeringen (trappen) en institutionele grenzen (woonruimteverdeling). Huishoudens verschillen niet alleen in het gewicht dat zij aan meer concrete doelen toekennen, maar ook in de hulpbronnen die zij kunnen inzetten om die doelen te bereiken (inkomen, vermogen, AWBZ-indicatie) en de individuele beperkingen die zij daarbij onderkennen (slecht ter been, afhankelijk van burens of dichtbij wonende kinderen).

Uitgaande van de doelen kunnen de volgende functies aan de woning worden toegekend:

1. De woning als zorgcentrum. Daarbij gaat het niet alleen om de persoonlijke verzorging, eten, slapen, hygiëne, enzovoorts maar ook om beschutting, veiligheid, en privacy.
2. De woning als activiteitscentrum, waarbij

- het niet alleen gaat om individuele activiteiten als lezen, muziek luisteren of televisie kijken, maar ook om het ontvangen van gasten en het hebben van logés.
3. De buurt als leefwereld in de organisatie van het dagelijkse bestaan en het onderhouden van sociale netwerken.
 4. De woning als uitvalsbasis voor het ondernemen van activiteiten en het onderhouden van contacten, ofwel het deelnemen aan de samenleving. De bepalende elementen hier zijn de locatie van de woning in combinatie met de actieradius van de bewoner.
 5. De woning als duurzaam consumptie- en investeringsgoed, waarbij het niet alleen gaat om de geldstromen verbonden met het huis, maar ook met de sociale goedkeuring die dit in eigen kring oproept (leuk huis in een goede buurt).

Deze vijf functies lopen in elkaar over. Wonen, welzijn en welbevinden zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden en de persoonlijke en huishoudelijke zorg is slechts een onderdeel van het welzijn en welbevinden. Huishoudens van alle leeftijden ondervinden logistieke problemen om al deze functies in tijd en ruimte met elkaar te verbinden en doen dan ook vaak een beroep op elkaar, op private diensten of publieke arrangementen om dit voor elkaar te krijgen. Voor financieel meer gestelde

mensen is het makkelijker tijd te substitueren door geld door betaalde diensten af te nemen en die aan huis te laten leveren (bv. kinderopvang). Voor mensen die ruim in hun tijd zitten is de omgekeerde weg vaak eenvoudiger zolang zij daar fysiek toe in staat zijn. Al met al is er een enorme diversiteit aan strategieën om functies te combineren, afhankelijk van de maatschappelijke en ruimtelijke positie, van de weging der doelen en van de individuele hulpbronnen en beperkingen die men heeft.

Voor het woonbeleid in relatie tot vergrijzing betekent dit dat de specifieke woonbehoeften van ouderen steeds minder eenduidig te bepalen zijn en dat de interventie op een andere manier tot stand moet komen. Tegelijkertijd is de beleidscontext sterk veranderd. Verbeterde coördinatie tussen beleidsvelden (vooral ten aanzien van zorg en welzijn),erschikking van de verantwoordelijkheden van decentrale overheden en herijking van de maatschappelijke taken van wooncorporaties maken een nadere bezinning op de koers van het woonbeleid voor senioren noodzakelijk en stellen nieuwe eisen aan de kennis. Het doel van deze rapportage is inzicht te bieden in de kennisvragen die ontstaan om die bezinning op de koers te ondersteunen.

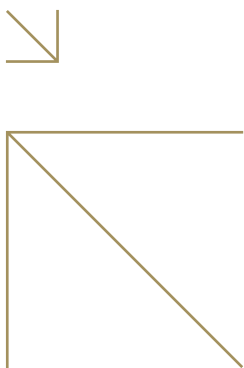
2. Beleid ten aanzien van wonen, zorg en welzijn

In hoeverre speelt het beleid in op de groeiende diversiteit in de woonbehoeften, woonwensen en woonbeleving van mensen in de derde en vierde leeftijd en staat het beleid in dienst van het vergroten van het fysiek welzijn en het sociaal welbevinden? Om deze vragen te beantwoorden is het onderscheid nuttig dat de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in haar rapporten 'Bewijzen van goede dienstverlening' (2004) en 'Vertrouwen in de buurt' (2005) maakt in de diverse vormen van logica in de maatschappelijke dienstverlening. Afhankelijk van de positie in het systeem van maatschappelijke dienstverlening is de redeneertrant verschillend. De WRR onderscheidt institutionele logica, provisieloga en vraaglogica. Bij de **institutionele logica** gaat het om de structuur van de verzorgingsarrangementen. De verdeling van taken, middelen en bevoegdheden tussen departementen van de Rijksoverheid, tussen (en binnen) de drie bestuurslagen en tussen de overheid en publiek (en privaat) gefinancierde instellingen die de uitvoering van maatschappelijke dienstverlening verzorgen. Bij de **provisieloga** gaat het om de verschillen in functies, middelen, expertise en taakopvatting van de professionals tussen en binnen de uitvoeringsorganisaties. Bij de **vraaglogica** gaat het om de prioriteiten die de burger zelf stelt en daaraan gekoppeld het beroep op en de zeggenschap in de maatschappelijke dienstverlening.

In het rapport 'Vertrouwen in de buurt' wordt een pleidooi gehouden voor een verschuiving in de richting van de vraaglogica. Dat de buurt daarbij centraal wordt gesteld, is niet omdat de raad gelooft dat de buurt het niveau is waarop de samenleving een gemeenschap wordt, maar omdat dat de plek is van waaruit de individuele burger zijn of haar bestaan organiseert en waar de verschillende levensdomeinen ruimtelijk samenkomen. Aan de corporaties wordt een bijzondere rol toebedacht omdat zij nog sterk territoriaal zijn georganiseerd (lokale verbinding), een direct (bedrijfs)belang hebben bij de buurtontwikkeling, en niet in de laatste plaats beschikken over een aanzienlijk vermogen (zowel financieel als sociaal) om (nieuwe) taken uit te voeren.

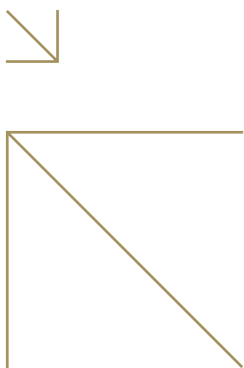
Het Rijk: wonen, zorg en welzijn van ouderen

Het Rijksbeleid ten aanzien van wonen, zorg en welzijn is lange tijd gedomineerd door de institutionele logica. In de jaren zestig en zeventig werden afzonderlijke voorzieningen gebouwd, aangepast aan de zorgbehoefte van ouderen. Naast de gewone woning bestonden woontussenvoorzieningen, verzorgingstehuizen en verpleegtehuizen, ieder met hun eigen wettelijke basis. Toen al werd geconstateerd dat toenemende beperkingen zouden kunnen

impliceren dat ouderen drie maal moesten verhuizen. Mengvormen van wonen en zorg (de zogenoemde woonzorgcomplexen) kwamen moeilijk van de grond door de institutionele verkokering en de vraag welk ministerie welk deel van de rekening zou moeten betalen. Gedurende de jaren negentig was het (financieel) scheiden van wonen en zorg, ten einde daar nieuwe combinaties van te kunnen maken, onderwerp van herhaalde debatten in de Tweede Kamer. Vooral de financiering van de collectieve ruimten binnen complexen voor ouderen bleek een struikelblok voor de afstemming tussen VROM en het toenmalige WVC. Door creatief verschillende budgetten met elkaar te combineren slaagden instellingen als Humanitas en Woonzorg Nederland er toch in complexen te bouwen die beter aansloten bij de vraaglogica van ouderen. Het wonen kon daarin worden gecombineerd met zeer uitlopende zorgarrangementen en er was aandacht voor de ontmoeting van ouderen onder elkaar, maar ook met mensen uit de buurt. Daarnaast werd aandacht gevraagd voor wat wel het levensloopbestendig thuis wonen werd genoemd: een oplossing waarbij door woningaanpassing en intensieve thuiszorg mensen niet hoeven te verhuizen naar een andere plek.

Houben en Mulder (1999) constateerden aan het eind van de vorige eeuw dat innovatieve oplossingen werden gehinderd door afstemmingsproblemen ten aanzien van drie soorten overdrachten: horizontale overdracht tussen de beleidssectoren, verticale overdracht naar lagere overheden en autonome instellingen en overdracht naar het individu van subsidie, maar ook van eigen bijdragen. Naast de noodzaak tot bezuinigingen maakten verschillen in tempo tussen het beleidsveld wonen en het beleidsveld zorg die afstemming extra ingewikkeld. In het beleidsveld wonen domineert de markt en is de overheidsinterventie traditioneel beperkt. In de jaren negentig voltrekt zich met de bruterij en de invoering van het Besluit Beheer Sociale Huursector (BBSH) bovendien een forse verticale overdracht naar de woningcorporaties en het lokale bestuur. De vraagsturing in de volkshuisvesting werd daarbij versterkt door het afschaffen van de objectsubsidies en het handhaven van de huursubsidie. In de woonruimteverdeling ontstaan experimenten die meer vraagsturing mogelijk maken en worden voor ouderen geschikte woningen in toenemende mate gelabeld voor deze groep. In 2000 wordt het BBSH uitgebreid met het prestatieveld wonen en zorg en wordt de corporaties de mogelijkheid geboden onroerend goed in de zorgsector te beheren en te borgen via het Waarborgfonds Sociale Woningbouw. Daarmee is de verticale

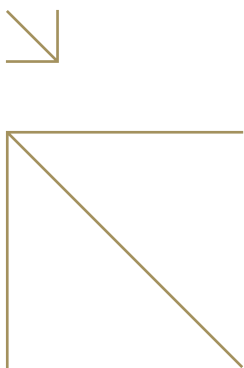

overdracht op dit terrein voltooid. Het Rijk kan zich wat het wonen betreft voortaan beperken tot faciliteren, stimuleren en experimenteren. Een goed voorbeeld daarvan is de Woonzorgstimuleringsregeling die in 2000 van start ging, met als doel het tijdelijk aanjagen van vernieuwingen. Aan meer dan 350 projecten werd een bijdrage gegeven.

Deze nieuwe rol van het Rijk komt de horizontale afstemming ten goede. De staatssecretarissen van VWS en VROM formuleren in hun brief naar de Tweede Kamer van 25 juni 2001 een gezamenlijke doelstelling voor het beleid ten aanzien van wonen en zorg: "de zelfstandigheid en zelfredzaamheid van mensen in alle omstandigheden en fasen van het leven zolang mogelijk en zoveel mogelijk te handhaven". In de brief wordt geconstateerd dat de extramuralisering in de zorg sterk doorzet en dat het aanbod van speciaal voor ouderen bestemde woningen in tien jaar tijd bijna is verdrievoudigd tot ruim 450.000. Bij de kleinschalige complexen voor zorgbehoevende bewoners wordt de huisvesting uit de AWBZ betaald en leveren de instellingen de zorg. Verder wordt een sterke stijging van het beroep op de (door de lokale overheid uitgevoerde) Wet Voorzieningen Gehandicapten geconstateerd voor woningaanpassingen en verhuisvergoedingen. Tegelijkertijd constateren de beide

staatssecretarissen dat de vraag van de burger nog onvoldoende van invloed is op de aard en de omvang van het aanbod. Letterlijk schrijven zij: "het zijn in veel gevallen nog steeds de aanbieders die, overigens met de beste bedoelingen, voor de cliënt of burger bepalen welk aanbod het meest geschikt voor hen is." Anders gezegd constateren zij dat de provisieloga nog overheerst en de vraaglogica nog onvoldoende wordt gehonoreerd.

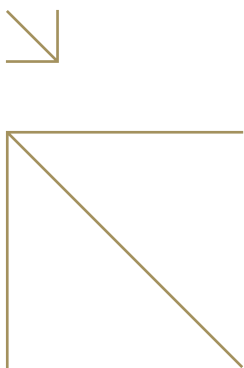
In het beleidsveld zorg werd het in diezelfde periode mogelijk verzorgingshuiszorg te leveren in de extramurale setting van de gewone woning of de woning in een woonzorgcomplex. Ook in de geestelijke gezondheidszorg werd een dergelijke zorg-op-maat vanaf 1998 mogelijk. Er vond verticale overheveling plaats door de Zorgverzekeraars te belasten met de uitvoering van de AWBZ via de regiokantoren. Om vraagsturing in de zorg te bevorderen wordt een AWBZ-brede regeling voor Persoonsgebonden budgetten (PGB) aangekondigd. Samenwerking in het veld tussen uitvoeringsorganisaties ten aanzien van wonen en zorg wordt gestimuleerd om nieuwe combinaties mogelijk te maken. De financiering van zorggerelateerde ruimten in de woonzorgcomplexen is in 2001 nog niet opgelost. In de brief van 25 juni 2001 wordt nadrukkelijk geconstateerd, dat op dit punt een bijdrage van de corporaties wordt verwacht.

In de jaren erna vindt er ogenschijnlijk een verbreding plaats van de taakstelling. In de brief van juli 2004 (het Actieplan Investeren voor de toekomst) wordt gesproken over wonen, zorg en welzijn. In de bijlage wordt het Actieplan, dat tot stand is gekomen in nauw overleg met de verschillende brancheorganisaties, echter gewoon aangeduid met Actieplan wonen en zorg. Ten aanzien van het wonen wordt de opgave voor het aanbod van voor ouderen geschikte woningen geactualiseerd. Tot 2015 gaat het om het toevoegen van bijna 400.000 nultrredenwoningen, waarvan 115.000 in de categorie verzorgd wonen, die mede bedoeld zijn om 40.000 plaatsen in verzorgingstehuizen om te zetten in zelfstandige woonvormen met zorginfrastructuur en de mogelijkheid een beroep te doen op zorg. De opgave is gebaseerd op een schatting van het aantal huishoudens dat in de toekomst wil verhuizen naar een voor ouderen geschikte woning. Door nieuwbouw, aanpassing van vrijkomende woningen en voorrang in de toewijzing van dergelijke woningen moet in die verhuisvraag worden voorzien. De opgave voor aanpassingen van de bestaande voorraad (zonder verhuizingen) wordt niet gekwantificeerd. Uit het Toezichtverslag Sociale Huursector (VROM Inspectie 2005) blijkt dat de realisatie in de voorafgaande twee jaren en de plannen van corporaties voor de toekomst ten

aanzien van nieuw- en verbouw van woningen goed sporen met de geformuleerde opgaven in het Actieplan. Met betrekking tot de zorg wordt in de brief van juli 2004 voortgegaan met de extramuralisering. Ten aanzien van het welzijn wordt er een bescheiden budget toegekend aan de zorgkantoren voor het leveren van diensten als maaltijden, klussendiensten en alarmering voor mensen met een verblijfsindicatie die ervoor kiezen niet naar een instelling of complex te verhuizen. Deze component is vooralsnog zeer bescheiden ingevuld.

De conclusie ten aanzien van het gezamenlijk gevoerde beleid van VROM en VWS is dan ook dat veel institutionele barrières zijn overwonnen, vooral door verticale overheveling. Hierdoor is het mogelijk geworden op lokaal niveau te komen tot nieuwe combinaties van wonen en zorg en tot een concrete invulling van het zelfstandig wonen door ouderen. De kleinschaligheid van woonzorgcomplexen die in tegenstelling tot verzorgingshuizen en verpleeghuizen veelal binnen de bebouwde kom en vaak in de buurt van voorzieningen gerealiseerd zijn, betekent voor veel mensen dat men ook zelf nog de boodschappen kan blijven doen en meer zelfredzaam blijft. Tegelijkertijd moet geconstateerd worden dat het beleid sterk gericht is op het fysieke welzijn en veel minder op het sociaal wel-

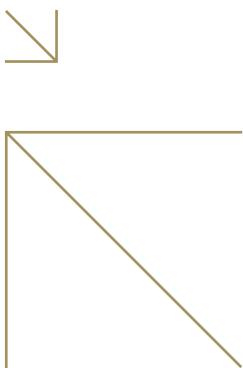
bevinden. Veel van de maatregelen gaan in de richting van eisen aan het vastgoed in het licht van (mobiliteits)beperkingen en diensten gericht op de persoonlijke en huishoudelijke verzorging. Dit ondersteunt inderdaad doelen als autonomie, privacy, veiligheid en comfort, maar draagt slechts beperkt bij aan doelen als contact, stimulans, waardering en status, die van belang zijn voor het sociale welbevinden en die gerealiseerd worden in interactie met anderen en door deelname in de samenleving.

Anders is dat met de nieuwe Wet Maatschappelijk Ondersteuning (WMO) die in februari van 2006 door de staatssecretaris van VWS naar de Eerste Kamer werd gestuurd en per 1 januari 2007 in werking is getreden. Het doel van deze wet is dat: "Iedereen kan meedoen in de maatschappij". De verantwoordelijkheid daarvoor wordt bij de gemeente gelegd en om die in staat te stellen deze verantwoordelijkheid waar te maken zijn diverse regelingen en budgetten overgeheveld naar of opgegaan in deze wet. Zo is de huishoudelijke thuiszorg overgeheveld uit de AWBZ, is de Wet Voorzieningen Gehandicapten in de WMO ondergebracht en zijn budgetten voor welzijnswerk toegevoegd.

Een bijzonder aspect van deze wet is dat er sturingsinstrumenten zijn opgenomen die eerder met enig succes zijn toegepast in het woonbeleid. Er worden prestatievelden voor

de lokale overheid gedefinieerd die sterk lijken op die uit het BBSH en daar tot op zekere hoogte mee overlappen. Het eerste prestatieveld bijvoorbeeld betreft de leefbaarheid en sociale samenhang. Leefbaarheid wordt volgens de toelichting omschreven als: "het wonen in een prettige en veilige omgeving, met de mogelijkheid om (thuis of in de buurt) gebruik te kunnen maken van (eenvoudige) zorg-, welzijns- en gemaksdiensten". Bij de sociale samenhang worden de mogelijkheden tot ontmoeting met name genoemd en het creëren van voorzieningen die door zeer uiteenlopende doelgroepen worden gebruikt, zodat zij elkaar ook daadwerkelijk tegenkomen. Het vijfde prestatieveld richt zich expliciet op de deelname aan het maatschappelijk verkeer van mensen met een beperking. Daarbij gaat het niet alleen om zaken waarvoor de gemeente zelf de instrumenten heeft (inrichting wijkcentra) maar ook om het overleg met partners, zoals vervoersmaatschappijen en wooncorporaties. Veel meer dan in het woonzorgdossier staat hier de burger in plaats van de aanbieder van de diensten centraal.

De wet deelt overigens ook een aantal zwakheden in sturing door middel van prestatievelden met het BBSH. De velden zijn zo ruim omschreven dat zeer uiteenlopende interpretaties mogelijk zijn en er behoefte ontstaat aan een nadere normering gegeven de specifieke lokale omstandigheden en een

duidelijker verantwoording van de gemaakte keuzen. Vooralsnog is de discussie daarover uitgesteld tot de evaluatie van de wet over een paar jaar. Ook is de vraag of het zal lukken de overgang van provisieloga naar vraaglogica te maken. Bij de huidige plannen voor de uitvoering blijkt de overheveling van de huishoudelijke thuiszorg al een aanzienlijke klus en lijken participatiedoelstellingen nog niet echt binnen bereik. Inhoudelijk is er een belangrijke overlap met het woonbeleid, maar dit is in de ondertekening van de wet niet tot uiting gebracht.

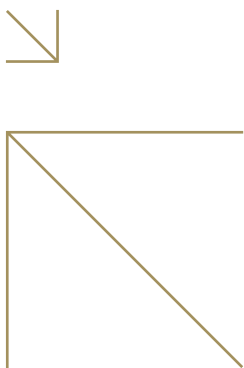
De rol van de lagere overheden

De verticale overdrachten die in het woon-, welzijn- en zorgbeleid hebben plaatsgevonden, hebben geleid tot een veel zwaardere rol van de gemeenten als de bestuurslaag waar vraagsturing en integratie van beleid kan en moet plaatsvinden. De traditionele rol van de provincie ten aanzien van verzorgings- en verpleeghuizen is daarmee sterk teruggedrongen. De rol van de provincie is nu net als die van het Rijk eerder stimulerend, faciliterend en experimenterend. Dit wordt door de provincies verschillend ingevuld.

De provincie Noord-Brabant bijvoorbeeld heeft de landelijke opgave zoals die in het actieplan

‘Investeren voor de toekomst’ doorvertaald naar de regio’s en gemeenten binnen de provincie en maakt daarbij hetzelfde onderscheid tussen beschermd wonen, verzorgd wonen en geschikt wonen. Ook in de verdeling van de maatregelen volgt men het landelijke beeld. Het bouwen van nultredenwoningen, aanpassen van bestaande woningen, opzetten van steunpunten en het labellen en toewijzen van woningen. In afwijking van het landelijke beeld gaat men echter uit van een constante omvang van de instellings- en tehuisbevolking. Daarmee sluit de provincie aan bij andere provincies en bij gemeenten (Utrecht bijvoorbeeld) die betwijfelen of de capaciteit in instellingen daadwerkelijk kan worden teruggebracht en of de deconcentratie wel zo’n vaart zal lopen. In de basisvariant (zonder deconcentratie) moeten er tot 2015 maar liefst 4.500 plaatsen voor beschermd wonen, ruim 13.000 woningen voor verzorgd wonen en 52.000 geschikte woningen bijkomen. Deze accommodaties zullen door de samenwerking van vele partijen tot stand moeten komen en de rol van de provincie beperkt zich tot ruimte bieden en financiële impulsen geven op basis van het ISV.

De gemeenten in de provincie hebben daarmee duidelijkheid in de taakstelling en een aantal van hen gebruikt dat ook in de ontwikkeling van woonvisies en van prestatieafspraken met

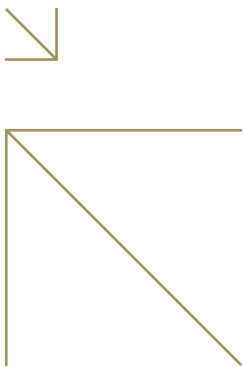

corporaties. In Etten-Leur bijvoorbeeld is er ernst gemaakt met de deconcentratie en de samenwerking tussen zorginstellingen en de woningcorporatie, die samen kleinschalige vormen van beschermd wonen (met 24-uurs zorg) ontwikkelen, alsmede het oude terrein van de zorginstellingen herontwikkelen met geschikte woningen. In Tilburg is een zwaarder accent terug te vinden in het levensloopbestendig bouwen in zowel uitbreidings- als herstructureringslocaties en wordt er veel aandacht besteed aan innovaties met betrekking tot de aanpassing van de bestaande voorraad. Daar zijn ook experimenten met grondgebonden woningen die geschikt zijn voor ouderen en toch in relatief hoge dichtheden worden gerealiseerd (35 per ha).

De provincie Noord-Holland heeft een heel andere weg gekozen door een Stimuleringsprogramma WWZ op te richten als zelfstandig onderdeel van het ISV. Hier heeft de welzijnscomponent veel meer gewicht gekregen door de verankering in het collegeprogramma, dat stelt: "De sterk toenemende vraag naar zorg in een vergrijzende en individualiserende samenleving kan niet los worden gezien van het huisvestingsvraagstuk... wij willen bijdragen aan het faciliteren en versterken van de sociale (infra)structuur. We doelen hiermee op het samenstel van netwerken, diensten en (tastbare) voorzie-

ningen dat mensen in staat stelt naar eigen inzicht in redelijkheid te kunnen leven, sociale relaties aan te gaan en te onderhouden en te integreren in en deel te nemen aan de samenleving." In de uitwerking worden de landelijke programma's wonen en zorg en de landelijke WMO *avant la lettre* met elkaar verbonden tot een samenhangende visie op wonen, welzijn en zorg. Tegelijkertijd is de provincie zich bewust van de beperkingen van het middenbestuur en ziet haar taak vooral in het formuleren van de opgaven, het stimuleren van innovaties en het bieden van mogelijkheden bij de ruimtelijke ontwikkelingen. De ingezette middelen zijn even goed bescheiden in het licht van de ambities. De doorwerking van het beleid in het woonbeleid van lagere overheden wordt vooral bereikt door het opzetten van woonvisies door de regionale volkshuisvestingcommissies waarin gemeenten en corporaties samenwerken.

De provincie Gelderland heeft er minder woorden voor nodig en formuleert als doel voor het programma Ontgroening en Vergrijzing: "het bevorderen dat mensen zodanig wonen dat ze ook als ze ouder worden, zo goed mogelijk kunnen functioneren in de samenleving, waarbij wordt uitgegaan van hun wensen en behoeften op de gebieden wonen, welzijn en zorg". Dit wordt vervolgens uitgewerkt in een zeer groot aantal projecten gericht op gemeenten (en

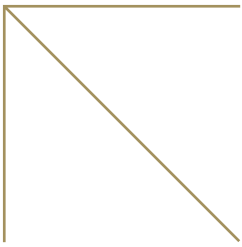
samenwerking daarvan) binnen subdoelstellingen op het gebied van wonen, welzijn en zorg. Ook deze provincie ziet haar taak vooral als initiërend, stimulerend en ondersteunend. Het echte werk moet door de gemeenten in samenwerking met elkaar en andere partijen worden gedaan. De projecten, waarvoor de gemeenten kunnen inschrijven, dienen dan ook vooral als voorbeeldprojecten over hoe de drie beleidsterreinen zinvol op elkaar betrokken kunnen worden. Alleen ten aanzien van de aanpassing van de woningvoorraad is er sprake van kwantitatieve taakstellingen die via het woonbeleid worden uitgewerkt en niet via het programma Ontgroening en vergrijzing. Ook bij deze provincie is er dus een sterke nadruk op het welzijnsbeleid dat een zelfstandige rol krijgt toebedeeld in het sociaal welbevinden van mensen via deelname in de samenleving en wordt de ondersteunende rol van het wonen daarbij geïdentificeerd.

In heel veel gemeenten wordt op dit moment gewerkt aan de ontwikkeling van woonvisies die de uitgangspunten moeten leveren voor vernieuwing van de prestatieafspraken met corporaties. Uit gesprekken met een aantal wethouders blijkt dat het betrekken van de prestaties zoals die in de WMO zijn geformuleerd lang niet altijd betrokken worden in de formulering van de woonvisies zoals dat wel bij sommige provincies wordt gedaan. De

verdeling van de portefeuilles is ook veelal niet afgestemd op integratie van de drie zeer brede beleidsterreinen. In het bestek van dit onderzoek is het echter niet mogelijk een completer beeld te krijgen.

De rol van de marktpartijen

De corporaties nemen als eerste een positie in binnen het veld van wonen, welzijn en zorg. Conform de constatering in het WRR rapport 'Bewijzen van goede dienstverlening' hebben de corporaties de afgelopen jaren veel geïnvesteerd in de dialoog met hun stakeholders en zijn die ook ruimer geformuleerd dan eerder. Op basis van wettelijke verplichtingen overleggen corporaties met hun huurderorganisaties, waarbij velen bovenwettelijke afspraken maken met hun huurders over de mate waarin er om advies of instemming wordt gevraagd. Daarnaast hadden corporaties in het kader van het BBSH overleg met de gemeente(n) waarin zij werkzaam zijn ten aanzien van de prestatieafspraken. Inmiddels heeft men dat uitgebreid met een uitvoerige consultatie van zorginstellingen en met instellingen voor maatschappelijke dienstverlening (onderwijs, sociaal-culturele voorzieningen, politie, openbaar ministerie, enzovoorts), maar ook met maatschappelijke groeperingen

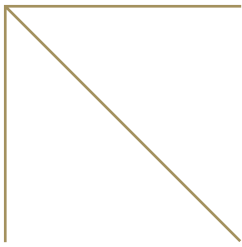

(seniorenraden, cliëntenverenigingen, vrouwenadviescommissies, enzovoorts). De invoering van het vijfde en zesde prestatieveld (leefbaarheid en zorg) heeft aanleiding gegeven om met meer partijen om de tafel te gaan zitten. Tegelijkertijd moet worden geconstateerd dat invulling van die prestatievelden veel meer dan de andere velden aanleiding geeft tot verkeerde verwachtingen of onduidelijkheid van de taakafbakening.

Uit een analyse van een aantal jaarverslagen en visitatierapporten zoals die door de Stichting Raeflex zijn gepubliceerd komt naar voren dat corporaties vrijwel zonder uitzondering invulling geven aan prestaties op het terrein van wonen en zorg. Niet alleen in de bouw van geschikte woningen, maar ook in het tot stand brengen van kleinschalige voorzieningen voor beschermd of verzorgd wonen in woonzorg zones. Velen beperken zich tot vragen van zorginstellingen tot realisatie van het vastgoed. De provisieloga zorgt ervoor dat er in een aantal gevallen toch weer strijd ontstaat over de financiering van de zorginfrastructuur of over de prijs van de grond die beschikbaar wordt gesteld om de woonvoorzieningen te bouwen. Het blijkt niet ongebruikelijk dat onrendabele investeringen op de ene locatie worden gecompenseerd met deelname in winstgevende ontwikkeling op andere locaties. Anderen gaan ook in op de verzoeken

van informele verbanden van bewoners met een specifieke zorgvraag. Ook ten aanzien van de leefbaarheid is de overstap van provisieloga naar vraaglogica nog niet altijd gemaakt. Corporaties verschillen sterk in de mate waarin zij investeren in tuinafscheidingen, achterpaden, verlichting aan de buitenzijde van het huis of gezamenlijke tuinen. Vooral in naar eigendomsverhouding gemengde wijken, ontstaat het morele dilemma of eigenaar bewoners mogen meeprofiten van of moeten meebetalen aan investeringen in de leefbaarheid die via de huuropbrengsten of de verkoop van sociale huurwoningen worden gefinancierd. Hoewel corporaties erkennen dat een veilige woonomgeving van doorslaggevende betekenis is voor hun oudere huurders en een voorwaarde voor deelname aan het maatschappelijk verkeer buiten de woning, is er toch aarzeling bij het aangaan van verplichtingen op dit punt.

Daar staan corporaties tegenover de zich als zeer actieve partner opstellen in het realiseren van maatschappelijk vastgoed, waarin zorginstellingen en sociaal-culturele instellingen (sport, toneel, onderwijs, kinderopvang) hun krachten bundelen om de voorzieningen op wijkniveau in samenhang dicht bij zeer uiteenlopende doelgroepen te brengen en de ontmoeting tussen die groepen mogelijk te maken. Ook spelen een aantal corporaties

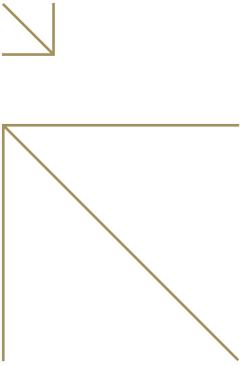

een actieve rol in de 'community development' binnen de buurt of wijk waarin kwetsbare groepen de mogelijkheid geboden wordt om deel te nemen aan de lokale samenleving. Sommigen spreken over maatschappelijk vastgoed als zevende prestatieveld.

De corporaties in Nederland houden zich daarbij veel meer dan hun Engelse collegae bij hun core business, het vastgoed. De 'housing associations' hebben zich al vele jaren geleden ontwikkeld tot brede maatschappelijke ondernemingen die naast het wonen ook zorg en maatschappelijke diensten verlenen aan de 'elderly in the community' zoals de zelfstandig wonende oudere in Engeland wordt aangeduid. Dit omvat ook welzijnsdiensten en de in Engeland gewaardeerde praktijk van case finding, wat in Nederland al snel wordt gezien als bemoeizorg. Het gaat om aanzienlijke geldstromen die worden verdeeld via de Housing Corporation, de uitvoeringsorganisatie van het Department for Communities and Local Government, dat behalve aan de 'housing associations' ook matching biedt aan private investeerders. De deelname van (kwetsbare) ouderen in de lokale samenleving is één van de kerndoelen van deze organisatie. De wens van de betrokken oudere is daarbij het uitgangspunt. Als men deel wil blijven uitmaken van de lokale samenleving door in de huidige woning te blijven wonen, wordt dat

ondersteund, evenals de wens om te verhuizen naar een wooncomplex waar veiligheid en diensten zijn gegarandeerd.

Particuliere verhuurders en ontwikkelaars spelen in Nederland naar verhouding een zeer bescheiden rol en richten zich vanuit hun doelstelling veel meer op de individuele cliënt. Particuliere verhuurders mikken juist opzettelijk niet op de seniorenmarkt, maar op een veel bredere doelgroep, om stigmatisering te voorkomen. Zij bieden steeds vaker een huurproduct in een combinatie met gemaksdiensten die ook voor jongeren interessant kunnen zijn. De ontwikkelaars kijken door de ogen van de oudere doelgroep naar hun locaties en weten dat een rijkdom aan voorzieningen voor ouderen die actief willen deelnemen aan de samenleving een belangrijke meerwaarde vertegenwoordigt. Ook de ontwikkelaars vermijden in hun marketing het woord senior en spelen in op de sterk groeiende groep eigenaar bewoners in de derde leeftijd. Het basisproduct is dan ook veelal een levensloopbestendige woning, eerder dan een woonzorgarrangement. Veel meer dan de corporaties pikken de particuliere partijen de kwaliteitsvraag op van mensen in de derde leeftijd die graag grondgebonden willen blijven wonen, maar wel de primaire vertrekken en functies op de begane grond willen hebben.

Conclusie

Er is in Nederland een enorme vooruitgang geboekt in het koppelen van wonen en zorg op het niveau van de individuele bewoner. In de beleidstheorie ligt het accent op de zelfstandigheid en de zelfredzaamheid. Voor zover de ministeries samen optrekken, is dat vooral bij de afstemming van wonen en zorg. Veel minder aandacht is er in Nederland voor de welzijnsaspecten van het wonen, waarbij de woonsituatie ondersteunend is voor deelname in de samenleving. Ondanks alle voorstellen en instrumenten voor vraagsturing overheerst op veel plekken nog de provisieloga, waarbij aanbieders zich verantwoordelijk weten en voelen voor de specifieke woon- welzijns- of zorgdiensten die zij leveren. Op lokaal niveau komen dankzij de 'stakeholders dialogue' steeds meer innovatieve projecten van de grond waarbij die diensten meer worden gecombineerd en opgezet vanuit de doelstelling om mensen niet door hun beperking uit te sluiten van deelname, maar juist deel uit te laten maken van die samenleving. Van de verschillende bestuurslagen lijken de provincies op dit moment het verst in de integratie van wonen, welzijn en zorg en gericht op het sociaal welbevinden van mensen. De instrumenten die hen ter beschikking staan, zijn echter uitermate beperkt.

3. De ouderen van de toekomst

Inleiding

De bewering “de ouderen van morgen lijken meer op de jongeren van vandaag dan op de ouderen van vandaag”, bevat een kern van waarheid, maar is niet zonder meer juist. Veel hangt af van de kenmerken waarnaar wordt gekeken. Sommige kenmerken worden betrekkelijk vroeg in het leven vastgelegd en blijven daarna onveranderd. Verschillen tussen geboortegeneraties¹ op jonge leeftijd veroorzaken daarmee ook verschillen op hoge leeftijd. Het onderwijsniveau is een goed voorbeeld. De meeste mensen halen hun onderwijsdiploma's voor het dertigste levensjaar. Als de deelname aan het vervolgonderwijs op jonge leeftijd sterk toeneemt, zoals in Nederland in de jaren zeventig en tachtig het geval was, zullen latere generaties op hogere leeftijd veel vaker een hoger diploma hebben. De ouderen van morgen lijken qua opleiding dan ook meer op de jongeren van vandaag dan op de ouderen van vandaag. Andere kenmerken zijn meer leeftijdgebonden, zoals de vruchtbaarheid en de pensioenering. Niemand veronderstelt dat de ouderen van de toekomst even vruchtbaar zullen zijn of in dezelfde mate betaald werk zullen verrichten als de jongeren van nu. Dat wil niet zeggen dat het leeftijdeffect onveranderlijk is. Van de 60-64 jarige mannen werkte in

1970 nog driekwart, in 1990 nog maar een vijfde en in 2005 is dat weer gestegen naar een derde. De veranderingen in de situatie op de arbeidsmarkt en in het (overheid)beleid ten aanzien van de WAO en het prepensioen vormen belangrijke verklaringen. In perioden met een ontspannen arbeidsmarkt wordt er vaker een beroep gedaan op (collectieve) regelingen voor uittrekking. Daarmee is er nog geen sprake van een generatie-effect, immers latere generaties gaan niet meer of minder met pensioen, maar alleen eerder of later.

In dit hoofdstuk worden drie generaties onderscheiden: de vroege babyboomgeneratie (geboren in de jaren 1945 tot en met 1954), de late babyboomgeneratie (1955-1964) en de vroege babybustgeneratie (1965-1974), immers dat zijn de mensen die na het jaar 2000 de derde en vierde leeftijd bereiken. Achtereenvolgens komen de verwachtingen ten aanzien van de huishoudenssamenstelling, het opleidingsniveau, het eigenwoningbezit en de woonlocatie aan de orde.

¹ Strikt genomen wordt het woord generatie hier verkeerd gebruikt, omdat het niet om nakomelingen of voorouders gaat, maar om mensen die in dezelfde periode geboren zijn. De term geboortecohort zou dan ook juist zijn. Om aan te sluiten bij het algemene taalgebruik is hier echter gekozen voor het woord generatie. In bijlage 1 wordt een meer formele schets gegeven van leeftijd-, periode- en cohorteffecten.

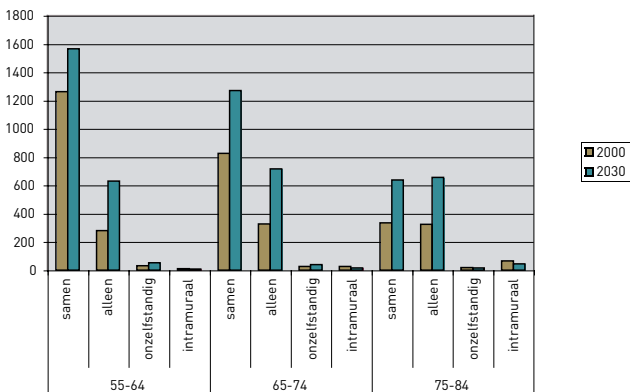
De huishoudenssamenstelling van de baby-boomers in de derde leeftijd

In bijlage 1 wordt uiteengezet hoe je generaties in de tijd kunt volgen en naar de toekomst kunt voorspellen. Hier worden alleen de uitkomsten van die voorspellingen getoond. In figuur 3.1 staat de voorspelling naar huishoudenssamenstelling in 2030 afgezet tegen die van de vergelijkbare leeftijdsgroepen in 2000.

Het aantal 55-64 jarigen in 2030 (de vroege babybustgeneratie, geboren tussen 1965 en 1974) is veel groter dan in 2000. In absolute aantallen gaat het om 300 duizend samenwonenden meer (een groei van 25%) en ruim

350 duizend alleenstaanden meer (een groei van meer dan 100%). De omvangrijke late babyboom generatie uit de periode 1955-1964 zorgt voor nog omvangrijker groei. Het aantal 65-74 jarigen in 2030 kent ruim 400 duizend samenwonenden (een groei van 60%) en bijna 400 duizend alleenstaanden meer (een groei van 120%) ten opzichte van het jaar 2000. De vroege babyboomgeneratie geeft alleen in relatieve termen een forse groei. Ten opzichte van het aantal 75-84 jarigen in 2000 zijn er in 2030 zowel 300 duizend samenwonenden als 300 duizend alleenstaanden meer. In beide gevallen een verdubbeling. De grootste groei in absolute zin van het aantal alleenstaanden

Figuur 3.1 Aantal ouderen naar huishoudenspositie in 2000 en 2030

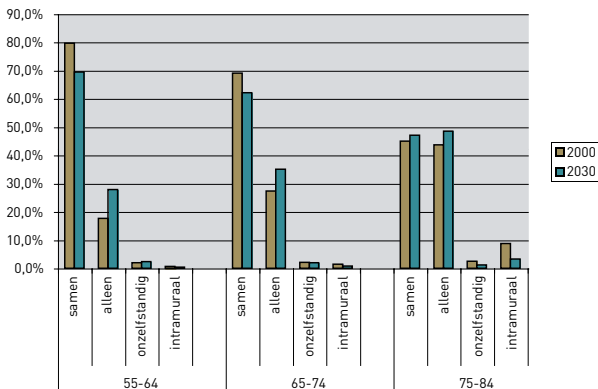

Bron: CBS Huishoudensprognose, ABF-Primos (2005)

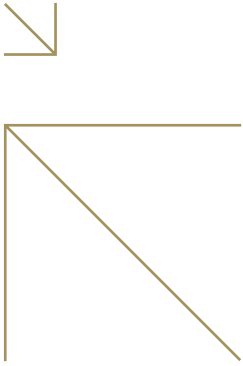
in de eerste dertig jaar van dit millennium, komt daarmee voor rekening van de omvangrijke late babyboomgeneratie (1955-1964) die als eerste de Mammoetwet in het middelbaar onderwijs mocht meemaken en van school kwam in tijden van oliecrises en economische recessie.

In relatieve zin echter zorgt de vroege babybustgeneratie, geboren tussen 1965 en 1974 voor de grootste bijdrage aan de individualisering (zie figuur 3.2). Het percentage samenwonenden onder de mensen van 55-64 daalt ten opzichte van 2000 in 2030 met 11 procentpunten en neemt het aandeel alleenstaanden met 10 procentpunten toe. Voor de 65-74 is de relatieve verschuiving minder groot (7 en 8 procentpunten) en onder de 75-84 jarigen verandert er maar relatief heel weinig. Het percentage alleenstaanden is weliswaar groter, maar vooral door de daling van het aandeel dat intramuraal zal wonen.

Figuur 3.2 Percentage ouderen naar huishoudenspositie in 2000 en 2030

Bron: CBS Huishoudensprognose, ABF-Primos (2005)

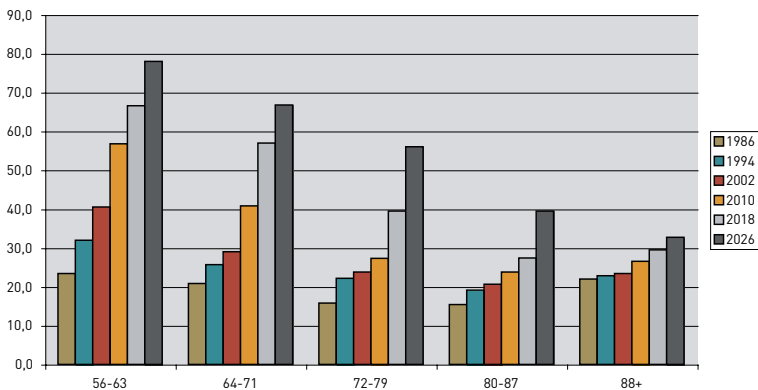
De oorzaak van de enorme groei van het aantal alleenstaanden in de derde leeftijd in de toekomst moet niet worden gezocht in het begin van de levensloop, maar in de processen die zich na leeftijd 40 voordoen. Immers zelfs de jongste generatie die we gevolgd hebben, degenen die tussen 1965 en 1974 zijn geboren, blijken rond hun veertigste voor 80% samenwonend te zijn. Dat is weliswaar minder dan de generaties voor hen, maar niet zo heel veel minder. De individualisering die zich aan het begin van de levensloop voordoet (jongeren gaan later samenwonen) wordt nog voor leeftijd 40 teniet gedaan. Tot die leeftijd zijn de kansen om te gaan samenwonen, ook nadat

een eerdere relatie is verbroken, zeer hoog. Daarna nemen die kansen sterk af en raakt het alleen wonen verankerd in de levensloop. Pas dan ontstaat er een werkelijk generatie-effect waardoor mensen als alleenstaande oud worden, en als oudere alleenstaand worden.

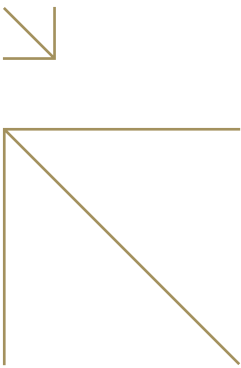
Het opleidingsniveau van ouderen in de toekomst

De grote scheidslijn tussen de vooroorlogse en de naoorlogse generaties is te vinden in hun onderwijs carrière. In de jaren zestig was

Figuur 3.3 Percentage ouderen met middelbaar en hoger onderwijsdiploma's

Bron: WBO's, eigen prognose

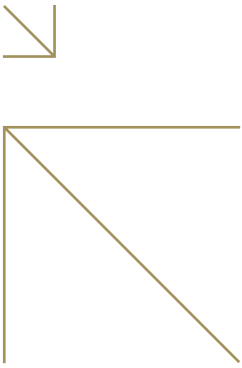
er een enorme expansie van het algemeen vormend onderwijs, die in 1973 een versneling bereikte met de Mammoetwet. De HBS verdween en het atheneum en HAVO kwamen daarvoor in de plaats. Het middelbare en hogere beroepsonderwijs veranderde ingrijpend van karakter en naast de traditionele meer technische opleidingen (MTS, HTS en TH) groeiden andere typen opleidingen als kool (MEAO en HEAO). Aanvankelijk waren het vooral de jongens die hiervan profiteerden, maar in de jaren zeventig en tachtig werd het voor meisjes even gebruikelijk als voor jongens om een zo hoog mogelijke opleiding te volgen.

Het resultaat hiervan is dat de opeenvolgende naoorlogse generaties steeds vaker een diploma haalden op middelbaar en hoger niveau. Omdat een diploma een levenlang mee gaat, treedt hier een generatie-effect op. Daarnaast is er een periode effect omdat er ook mensen zijn die op latere leeftijd gebruik maken van nieuwe mogelijkheden om een diploma te halen. Na leeftijd 40 doet dit opscholingseffect zich echter nauwelijks meer voor. Beide ontwikkelingen voegen gediplomeerden toe aan de ouderen van de toekomst zoals figuur 3.3 laat zien.

De staven laten het percentage zien met minimaal middelbaar onderwijs (havo, vwo, mbo 1/2, mbo 3/4), hetgeen in onderwijsland inmiddels 'de startkwalificatie' voor de arbeidsmarkt wordt genoemd. De middelste staaf geeft de situatie in 2010 weer. Van daar uit kijken we terug en vooruit.

De 56-63 jarigen van 2010 zijn geboren rond 1950. Van hen zal bijna 60% minstens een middelbaar onderwijsdiploma hebben. Vergelijken we dat met de 56-63 jarigen in 2002 (40%) dan is duidelijk dat hier een zeer grote sprong gemaakt is, zeker als we dat vergelijken met 1986, toen maar 20% een dergelijk diploma had. Volgen we de generatie verder in de tijd dan zullen degenen die rond 1950 zijn geboren in 2018 tussen de 64 tot 71 jaar zijn. Het percentage met een middelbaar diploma blijft hetzelfde en dan heeft dus bijna 60% van de net gepensioneerden dat scholingsniveau. Nog acht jaar verder, in 2026 geldt dat ook voor de 72-79 jarigen.

De mensen die 16 jaar later zijn geboren, zo rond 1965, bereiken een nog hoger scholingsniveau. Dit zal tot gevolg hebben dat in 2026 bijna 80% van de 56-63 jarigen minimaal de middelbare school zal hebben afgemaakt. Daarmee lijkt de bovengrens dicht bereikt. Van degenen die in 2004 het onderwijs verlieten, deed 17% dat zonder startkwalificatie. Een aantal van hen zal dat op latere leeftijd

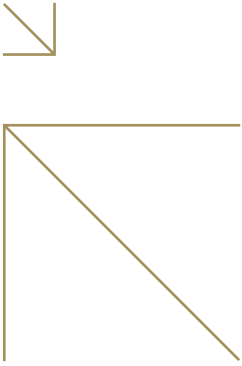
nog inhalen. Daar staat tegenover dat 30% van de jongste generatie schoolverlaters dat doet met een HBO of WO diploma op zak, en nog eens 19% in ieder geval een of meer jaren dat soort onderwijs heeft gevolgd.

Uiteraard kan deze verandering in menselijk kapitaal worden genuanceerd. Immers ook de vooroorlogse generaties hebben naast hun baan verdere opleidingen gevolgd, al komt dat niet altijd tot uiting in een formeel diploma, dan wel in hun werk ervaringen opgedaan die hen in een vergelijkbare positie brengen als de jongeren. Toch moet het belang van deze verandering niet te licht worden opgevat.

De grote demografische veranderingen die zich in de jaren zeventig en tachtig voordeden, zoals het eerder uit-huis-gaan, het later kinderen krijgen en de afname van de huwelijksduur werden gedragen door de hoger opgeleiden. In het begin werden deze verandering vooral gezien als grootstedelijke en Randstedelijke fenomenen. Later werd duidelijk dat dit vooral te maken had met het opleidingsniveau. De regionale verschillen in de huishoudensdemografie konden daaruit geheel worden verklaard. Ook is in de jaren negentig vastgesteld dat de onderwijsexpansie de redding heeft betekend voor de grote steden in ons land. De grote groep jonge huishoudens zonder kinderen bleef langer in de stad en een deel van hen blijft daar achter.

In de groeikernen en de VINEX wijken zijn de mensen met een middelbare opleiding sterk oververtegenwoordigd. In het laatste hoofdstuk komen we terug op de vraag wat de komende sterke stijging van het opleidingsniveau in de derde leeftijd voor effecten zal kunnen hebben voor het wonen.

Niet alleen het scholingsniveau is sterk toegenomen, maar ook het rijbewijsbezit. Ook op dit punt hebben de vrouwen een geweldige inhaalslag gemaakt, zoals figuur 3.4 laat zien. De bovenste lijn geeft het percentage mannen met een rijbewijs in de leeftijd 45-64. Al in het begin van de jaren tachtig lag dit percentage in de buurt van de 90% en is sindsdien toegenomen tot bijna 95%. Van de 65+ mannen had in 1985 iets meer dan de helft een rijbewijs. In 2003 is dat voor deze leeftijd gegroeid tot 80% en voor de toekomst is een verdere verhoging richting 90% te verwachten. De vrouwen hadden in de jaren tachtig veel minder vaak een rijbewijs. De vrouwen in de leeftijd 45-64 beschikten slechts in de helft van de gevallen over een rijbewijs. Sinds die tijd in het aandeel in deze leeftijd gestegen tot 80%. Vrouwen van 65 jaar en ouder hadden in 1985 slechts in uitzonderingsgevallen (iets meer dan 10%) een rijbewijs. Nu beschikt al bijna 40% daarover en in de toekomst wordt dat vrijwel zeker 80%. Er blijft dus een klein verschil tussen mannen en vrouwen over. Hoewel een deel

van de mensen hun rijbewijs op latere leeftijd opgeeft of niet meer gebruikt, kunnen we met vrij grote zekerheid voorspellen dat in minstens 80% van de oudere huishoudens (65+) in 2020 er minimaal één iemand zal zijn met een rijbewijs. In veel huishoudens maken beide partners gebruik van de auto, of heeft ieder een eigen auto.

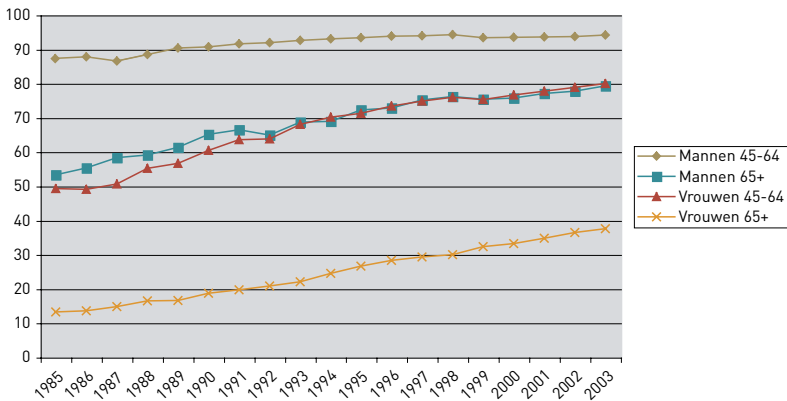
Hoewel er een kleine categorie overblijft die is aangewezen op openbaar vervoer of familie of kennissen voor hun verplaatsingen, mag toch worden verwacht dat ondanks de vergrijzing de deelname aan het openbaar vervoer door ouderen in de toekomst zal dalen.

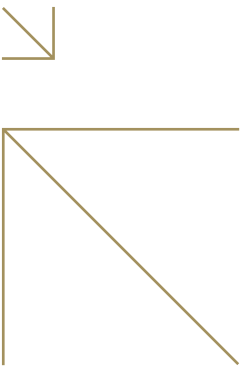
Het eigenwoningbezit in de derde leeftijd in de toekomst

Bij de ontwikkeling van het eigenwoningbezit van ouderen in de toekomst spelen generatie-, leeftijd- en periode-effecten een rol. Duidelijk is wel dat het eigenwoningbezit in de toekomst sterk zal stijgen al hangt het hier ook af van de vraag hoe de markt zich ontwikkelt.

De ontwikkeling van het eigenwoningbezit is enigszins schoksgewijs verlopen, maar de dominante trend is sinds de Tweede Wereldoorlog er toch een van groei. De schokken hingen steeds samen met de ontwikkeling

Figuur 3.4. Percentage rijbewijsbezit van mannen en vrouwen, 1985-2003

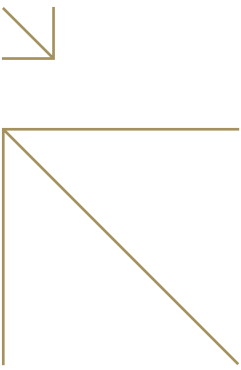

van de reële inkomens. De wederopbouw jaren kenmerken zich door geleide loonpolitiek en beperkte bestedingsmogelijkheden. In de jaren zestig en zeventig was er sprake van sterke stijging van lonen en inflatie als gevolg van de hoge economische groei, waardoor hypotheeklen makkelijker beschikbaar kwamen en betaalbaar werden. In de jaren tachtig kenden velen zelfs een achteruitgang van het reële inkomen als gevolg van een diepe economische recessie. Pas in de jaren negentig was er weer sprake van een booming market.

Het zijn vooral de jongeren die op de economische veranderingen reageren, omdat zij degenen zijn die de stap van huur naar koop (of naar de koop vanuit het ouderlijk huis) moeten maken. Het hangt vooral af van hun leencapaciteit en hun consumentenvertrouwen óf en wanneer zij die stap maken. Als het slecht gaat, wordt de beslissing uitgesteld, als het goed gaat, neemt men het risico eerder. Voor het eigenwoningbezit op de langere termijn maakt dit niet zoveel uit, uiteindelijk zullen degenen met goede inkomensvooruitzichten toch een woning kopen. Zo bleek uit de evaluatie van het omvangrijke stimuleringsprogramma voor het eigenwoningbezit onder mensen met een beperkt inkomen (de premie A en B regeling) dat deze vooral tot effect hadden dat mensen eerder in hun levensloop een woning kochten. Van de regelingen werd voor-

al gebruik gemaakt door jongeren die nog niet zo ver gevorderd waren in hun arbeidscarrière. Vrijwel zonder uitzondering bleken ze dat later wel te zijn, en hadden ze de woning een aantal jaren later geheel op eigen kracht kunnen kopen.

Van veel groter belang voor de ontwikkeling van het eigenwoningbezit is de fiscale behandeling. Deze werkt sterk in het voordeel uit van het huren voor mensen met een laag inkomen en sterk in het voordeel van het eigenwoningbezit voor de mensen met midden- en hogere inkomens. Daarnaast is er een groot verschil in kwaliteit en beschikbaarheid tussen koop- en huurwoningen. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de overgang van huur naar koop sterk gebonden is aan de inkomensontwikkeling, zowel op micro- als op macroniveau. Dit verklaart voor een belangrijk deel waarom de overgang vooral plaatsvindt tussen leeftijd 25 en 35. Dat is de periode in het leven waarin mensen de meeste inkomensstijgingen meemaken en een inkomensniveau halen waardoor een koopwoning binnen bereik komt. Voor degene die doorgroeien in inkomen is doorstroming naar een betere koopwoning vaak een aantrekkelijke optie. De top wordt veelal bereikt tussen leeftijd 40 en 50, hoewel dat mede afhangt van de ontwikkeling van de kooprijzen, omdat men de overwaarde vaak nodig heeft om een betere woning te kunnen

financierien. Tussen leeftijd 45 en 65 verandert er daarom gewoonlijk heel weinig in de mate van eigenwoningbezit. Mensen verhuizen op die leeftijd veel minder en als ze verhuizen blijven ze veelal binnen de sector. Rond leeftijd 65 verandert dit. Per saldo ontstaan er dan meer overgangen van koop naar huur dan andersom. Alleenstaanden zijn eerder geneigd tot die overgang dan paren. In tijden van hoge prijzen is de overgang naar huur aantrekkelijker, omdat er dan meer vermogen kan worden vrijgemaakt.

Dit maakt het voorspellen van het eigenwoningbezit naar leeftijd een hachelijke zaak. Bij economische voorspoed en stijgende koop-prijzen zal aan het begin van de levensloop veel gekocht worden en op hogere leeftijd juist meer verkocht. Als je dat doortrekt naar de toekomst zal het eigenwoningbezit op jongere leeftijd worden overschat en op latere leeftijd onderschat.

De langetermijn economische ontwikkeling sinds 1960 is er een van reële economische en inkomensgroei geweest. Opeenvolgende generaties hebben steeds meer kans gezien tot de koopsector toe te treden. Hierdoor ontstaat een generatie-effect. Het huren raakt verankerd in de levensloop. Als men geen kans heeft gezien voor leeftijd 45 een woning te kopen, wordt het daarna heel lastig om dat als-nog te doen. Andersom is dat veel minder het

geval. De stap van koop naar huur stuit hooguit op de beschikbaarheid van een kwalitatief goede woning. Dit generatie-effect maakt het eigenwoningbezit op latere leeftijd juist weer makkelijker te voorspellen.

Figuur 3.5 laat een uit Socrates afgeleide prognose zien van de ontwikkeling van het eigenwoningbezit voor een zestal leeftijdsgroepen. Zoals gezegd is de ontwikkeling op jonge leeftijd en in minder mate op latere leeftijd met de nodige onzekerheden omgeven. Voor de prognose is uitgegaan van 2% reële inkomensgroei per jaar gedurende de gehele periode.

De voorspelde groei van het eigenwoningbezit voor de huishoudens tot leeftijd 30 lijkt aan de hoge kant voor 2010. In de jaren negentig ontwikkelde de economie zich zeer voorspoedig. Na 2000 ebde dat snel weg. Het model houdt echter geen rekening met de conjunctuur. Ook is er veel te zeggen voor een stijging van het eigenwoningbezit. In het verleden ging veel van de reële inkomensstijging op aan de gezinsverdunding op jongere leeftijd. Het gaan samenwonen levert aanzienlijke schaalvoordelen op (in de orde van grootte van 30%) omdat er op de woonlasten kan worden bespaard. In de afgelopen periode vond geen verdere gezinsverdunding plaats en voor de toekomst verwachten we dat ook niet. Dat zal betekenen dat er meer geld beschikbaar is

voor woonkwaliteit. Of dat ook daadwerkelijk in de koopsector zal worden besteed zal mede afhangen van de prijsontwikkeling.

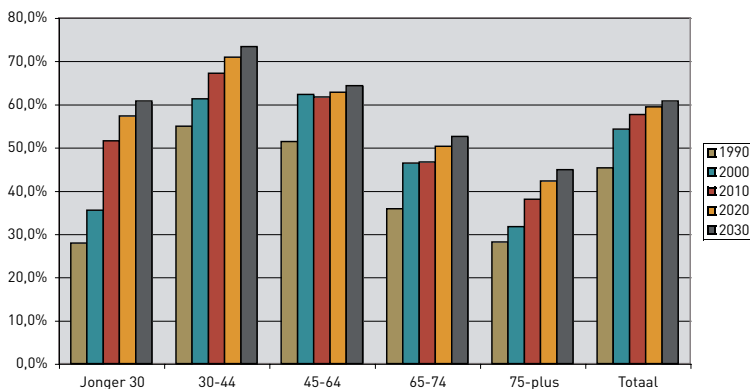
De generatie-effecten zijn duidelijk te zien bij de groep 45-64 jarigen en vooral bij de vijftenzestig plussers. Door het gestegen eigenwoningbezit van de afgelopen decennia worden steeds meer mensen oud in een koopwoning. Hier is de overgang van koop naar huur de onzekere factor. In Socrates wordt verondersteld dat veel mensen op latere leeftijd die overgang zullen maken. Daarmee wordt de trend uit de tweede helft van de jaren negentig doorgetrokken naar de toekomst. De sterke

gezinsverduunning op latere leeftijd zoals die uit de huishoudensprognose blijkt, zal zeker bijdragen aan het handhaven van die trend. Het is dan ook zeer wel denkbaar dat in 2030 de 55-64 jarigen voor 60%, de 65-74 jarigen voor 50% en de 75-plussers voor 40% in een koopwoning zullen wonen. In alle gevallen zal dat meer zijn dan nu.

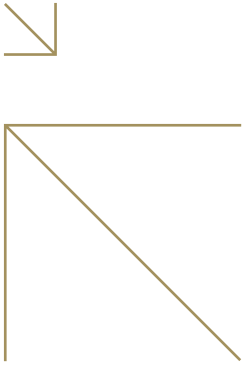
De woonlocatie in de derde leeftijd

Ook naar woonmilieu doen zich duidelijke leeftijdseffecten voor. Veel mensen beginnen hun wooncarrière in het stedelijke gebied

Figuur 3.5 Eigenwoningbezit als percentage van bewoonde woningen naar leeftijd, 1990-2030

Bron: Socrates, bewerking door ABF Research(2003)

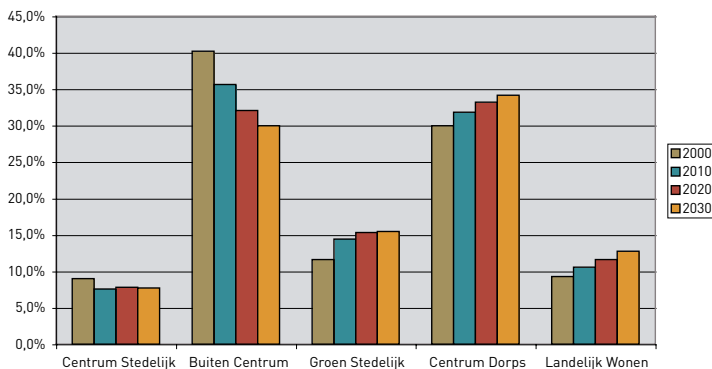

om daarna te suburbaniseren. Opnieuw is Socrates gebruikt om dit proces in beeld te brengen.

Ruim 60% van de hoofdbewoners van 25-34 jaar in 2000 woont stedelijk, vooral in de buiten centrum milieus (zie figuur 3.6). Als we deze vroege babybustgeneratie in de tijd volgen, zien we een zeer sterke afname van het aandeel dat daar blijft of gaat wonen. In 2030, als deze mensen 55-64 zijn, zal nog maar 30% te vinden zijn in een buiten centrummilieu. Per saldo wonen er dan meer groenstedelijk, dorps of zelfs landelijk. Hieruit blijkt dat het suburbanisatieproces ook in de toekomst doorzet.

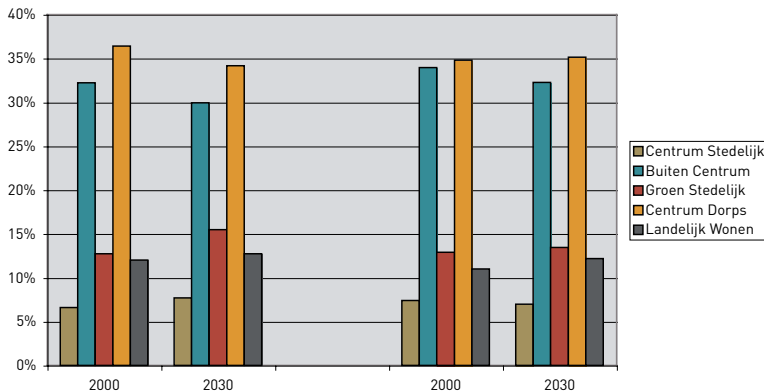
De vraag is of zich daar in de toekomst nog generatie-effecten gaan voordoen. De suburbanisatie nam al in de jaren zestig grote vormen aan en ook nu wonen er veel ouderen buiten de stedelijke woonmilieus. In hoeverre is hier nu al sprake van een stabiele ontwikkeling of zullen toekomstige generaties zich in dezelfde mate verdelen over de woonmilieus als nu al het geval is? Opnieuw vergelijken we de mensen in de derde leeftijd met elkaar in 2000 en 2030. In figuur 3.7 staan links de 55-64 jarigen en rechts de 65-74 jarigen. Het is bij beide groepen opvallend hoeveel 2030 lijkt op 2000. Voor de 55-64 jarigen zien we een kleine stijging van het centrum stedelijk en groenstedelijk wonen, ten

Figuur 3.6 De wooncarrière naar woonmilieu van de generatie uit 1965-1974

Bron: Socrates, bewerking door ABF Research (2003)

Figuur 3.7 Woonmilieu van de 55-64 en 65-74 jarigen in 2000 en 2030

Bron: Socrates, bewerking door ABF research (2003)

coste van de buiten centrum- en de dorpsmilieus. De omvang van de verschuiving is echter gering. Ook bij de groep 65-74 jarigen zien we een kleine verschuiving ten koste van de buiten centrummilieus, maar daar gaat het saldo meer naar het dorps en landelijk wonen.

Op basis van Socrates valt te verwachten dat in de stedelijke milieus in 2030 iets meer jonge senioren wonen en in de dorpsmilieus iets meer gepensioneerden. De algemene conclusie is echter dat de vergrijzing zich in alle woonmilieus zal voordoen.

Dat geldt ook als we naar de provincies kijken. Anno 2000 zijn er gematigde verschillen in

vergrijzing tussen de provincies. In 2030 zijn die verschillen in absolute zin iets groter.

Als we naar de totale bevolking van 55 jaar en ouder kijken, zijn er drie provincies die in 2000 meer dan een kwart van de bevolking in die leeftijdscategorie hadden (Limburg, Drenthe en Zeeland). Het is niet toevallig dat dit aantrekkelijk perifere provincies zijn met toeristische potentie. Er is enige pensioenmigratie die kant uit, maar een belangrijker oorzaak is het wegtrekken van jongeren uit die delen. Dat verklaart ook waarom Groningen en Friesland boven de 24 procent zitten. Alleen Utrecht en Flevoland kennen, overigens om verschillende

Tabel 3.1 Percentage 55-plussers, 55-74 jarigen en 75-plussers per provincie

	55-plussers		55-74 jarigen		75-plussers	
	2000	2030	2000	2030	2000	2030
Groningen	24,4%	35,5%	17,5%	24,8%	6,9%	10,7%
Friesland	24,8%	37,3%	18,2%	26,1%	6,6%	11,2%
Drenthe	26,3%	39,6%	19,6%	27,9%	6,7%	11,7%
Overijssel	23,5%	34,3%	17,7%	24,7%	5,9%	9,7%
Flevoland	15,8%	28,6%	12,3%	21,9%	3,6%	6,7%
Gelderland	23,7%	36,1%	17,8%	25,8%	5,9%	10,3%
Utrecht	21,5%	33,1%	15,9%	23,8%	5,6%	9,3%
Noord-Holland	23,2%	34,6%	16,9%	24,7%	6,3%	9,9%
Zuid-Holland	23,4%	33,5%	16,9%	23,8%	6,5%	9,7%
Zeeland	27,2%	41,6%	19,4%	28,3%	7,8%	13,3%
Noord-Brabant	23,3%	37,3%	18,1%	26,5%	5,1%	10,8%
Limburg	25,9%	42,7%	19,9%	29,8%	5,9%	13,0%
Totaal	23,5%	35,5%	17,5%	25,2%	6,0%	10,3%

Bron: Primos prognose, ABF Research (2005)

redenen, minder 55-plussers. Flevoland bestaat nog maar kort en kent vooral vestiging van jonge gezinnen. De provincie kent heel veel jongeren op een betrekkelijk kleine bevolking. In 2030 zal het nationale aandeel van de 55-plussers gestegen zijn tot 35,5 procent. Limburg kent dan het grootste aandeel. Met 42,7 procent is dit beduidend meer dan in Drenthe. Zeeland verliest de koppositie als meest vergrijsde provincie.

De bevolking van 75 jaar en ouder laat een iets ander patroon zien. Hier kennen vooral de drie noordelijke provincies op dit moment hoge aandelen, zij het lang niet zo hoog als Zeeland. In de toekomst wordt die verdeling iets anders. Zeeland blijft de provincie met de meeste dubbele vergrijzing, maar krijgt daarbij gezelschap van Limburg. In de noordelijke provincies groeit de dubbele vergrijzing minder snel en Groningen nadert het Nederlandse gemiddelde. Vooral ten aanzien van de dubbele vergrijzing zijn de verschillen binnen Nederland zeer beperkt.

Conclusie

De ouderen van de toekomst lijken in een aantal opzichten op de ouderen van nu, maar op andere onderdelen zullen zij daar fors van afwijken. De ruimtelijke spreiding over woonmilieus en provincies zal maar weinig dynamisch blijken.

Feitelijk doet de groei van het aantal mensen in de derde leeftijd en het aantal ouderen zich overal voor. Het is vooral de omvang van de naoorlogse generaties die verantwoordelijk is voor die groei. Ten aanzien van het eigenwoningbezit is een forse stijging te verwachten onder de oudere bevolking. Hoewel de onzekerheden betrekkelijk groot zijn, omdat zich veranderingen kunnen voordoen in de uitstroom naar de huursector, is de groei van het eigenwoningbezit onontkoombaar. Demografische laat de huidige prognose een forse groei van het aandeel alleenstaanden op latere leeftijd zien. Hoewel velen veronderstellen dat door het naar elkaar toegroeien van de levensverwachting van mannen en vrouwen er in de toekomst meer oudere paren zullen komen, toont de prognose iets geheel anders. Het zijn vooral de verwachte scheidingen die na leeftijd 40 zorgen voor een sterke groei van het aantal alleenstaanden. De grootste verandering doet zich voor in het opleidingsniveau en het rijbewijsbezit. Op dit punt kan zonder meer worden gesteld dat de ouderen van morgen meer lijken op de jongeren van vandaag dan op de ouderen van vandaag. Dit kan vergaande, maar op dit moment nog onvoorziene, gevolgen hebben voor het wonen. Het is bekend dat opleiding samenhangt met vele soorten van gedrag. Ten aanzien van het wonen is dat echter nog maar zeer beperkt in beeld gebracht. In het volgende hoofdstuk gaan we daar dieper op in.

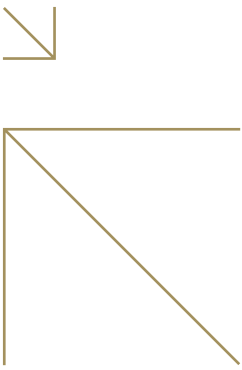
4. De functie van het wonen voor het sociaal welbevinden

Uit het vorige hoofdstuk is duidelijk naar voren gekomen dat zich de komende 25 jaar een revolutie zal voordoen in de kenmerken van mensen in de derde en vierde leeftijd. Structurele en culturele veranderingen die verankerd raken in de levensloop maken dat de ouderen van de toekomst een ander woongedrag zullen vertonen dan de huidige ouderen. Dit roept de vraag op of de huidige onderzoeksagenda toereikend is om tijdig te kunnen inspelen op die veranderingen.

Uit hoofdstuk 2 blijkt dat de vigerende beleidstheorie zich sterk richt op de vierde leeftijd en de specifieke woonbehoeften die samenhangen met lichamelijke beperkingen en de zorgbehoefte die daaruit voortkomt. Naast de koppeling van wonen en zorg gaat de aandacht vervolgens uit naar vraagstukken van beschikbaarheid en betaalbaarheid. Vooral de beschikbaarheid van nultredenwoningen en van woonzorgarrangementen in de buurt van voorzieningen voor dagelijkse levensbehoeften en van openbaar vervoer, de zogenoemde woonzorgzones, duiken vaak op in lokale beleidsstukken. Onveranderlijk wordt er een taak geïdentificeerd voor de wooncorporaties om, in samenspraak met zorginstellingen, te voorzien in geschikte woongelegenheden. Door de extramuralisering is een grote stap gezet in de mogelijkheden voor ouderen om onderdeel uit te kunnen blijven maken van de lokale

gemeenschap. Waar in Nederland wordt gesproken over het zelfstandig wonen van ouderen, spreekt men in Engeland inmiddels van 'elderly in the community'. In de Nederlandse aanduiding staat het behoud van de autonomie en de regie over het eigen bestaan centraal, in de Engelse aanduiding de participatie in de (lokale) samenleving. Hoewel deze begrippen complementair zijn, ligt in Nederland het accent meer op het fysiek welzijn en in Engeland meer op het sociaal welbevinden.

Ook in Nederland is een tendens het wonen van ouderen breder te benaderen dan alleen vanuit de zorgbehoefte. In veel nota's wordt niet meer gesproken van 'Wonen, zorg en welzijn', maar van 'Wonen, welzijn en zorg'. De welzijnscomponent wordt echter veelal niet of nauwelijks uitgewerkt en de relatie met het wonen blijft onduidelijk. Participatie in de samenleving is daarbij het sleutelwoord. Sociaal welbevinden wordt 'geproduceerd' in contacten met anderen. In de internationale literatuur wordt wel gesproken over het streven naar 'approval' (Lindenberg, 1990), wat in het Nederlands het best vertaald kan worden met het streven naar waardering. Dit is een van de verklaringen waarom ouderen tot op zeer hoge leeftijd actief blijken te zijn als vrijwilliger, of zelfs in betaalde functies. Afhankelijk van de levensloopervaring kan dat variëren

van eenvoudige hulp aan buren, het geven van computerles in het buurtcentrum, deelname aan huurders-verenigingen, tot het accepteren van een ministerspost.

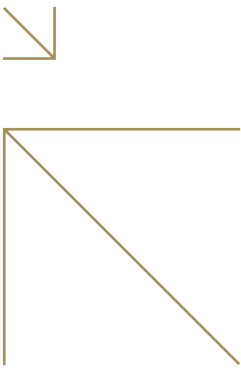
Participatie in de samenleving in de breedste zin van het woord kan worden gemeten door de activiteiten die mensen ontplooiën. Daarbij wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen productieve en vrijetijdsactiviteiten. Onder de eerste worden niet alleen betaalde arbeid gerangschikt, maar ook vrijwilligerswerk, hulpverlening aan anderen en eigen huishoudelijke taken. Ten aanzien van vrijetijdsactiviteiten gaat het om gebruik van media (tv, radio, krant, internet), sociale activiteiten thuis (bezoek, logés etc.), hobby's die thuis worden gedaan, openlucht recreatie, uitgaan, deelname aan activiteiten van verenigingen en andere organisaties, deelname aan cultuur en amusement, sport en reizen.

Ten aanzien van de ouder wordende volwassenen wordt er in de literatuur gesproken van contractie en convergentie op latere leeftijd (Van der Meer, 2006; Smith & Gerstorf, 2004). Mensen trekken zich terug uit meer belastende activiteiten. Daardoor worden er minder activiteiten ondernomen en de activiteiten raken meer op de woning gericht (contractie). Ook wordt het activiteitenpakket eenzijdiger (convergentie). Contractie en convergentie

doen zich veel minder voor bij hoger opgeleide ouderen (het effect van een hoge opleiding is sterker positief dan dat van gezondheidsbeperking negatief is). Daarnaast speelt de beschikbaarheid van transportmiddelen een belangrijke rol. Het ligt voor de hand dat de woning en de woonlocatie een belangrijke rol zullen spelen in de deelname van mensen aan de samenleving.

In de inleiding werd al vermeld dat fysiek welzijn en sociaal welbevinden universele doelen zijn die door een ieder worden nagestreefd, los van leeftijd, nationaliteit, of inkomen. Ook werden daar een aantal meer concrete doelen genoemd waarbij het wonen een belangrijke rol speelt: veiligheid, autonomie, privacy, en comfort. Deze zijn sterk verbonden met het fysieke welzijn. Andere doelen als stimulans, contact, waardering en status, zijn meer verbonden met het sociaal welbevinden.

Het wonen biedt huishoudens kansen om deze doelen te bereiken, maar werpt ook belemmeringen op in de vorm van prijzen, fysieke belemmeringen (trappen) en institutionele grenzen (woonruimteverdeling). Huishoudens verschillen niet alleen in het gewicht dat zij aan meer concrete doelen toekennen, maar ook in de hulpbronnen die zij kunnen inzetten om die doelen te bereiken (inkomen, vermo-

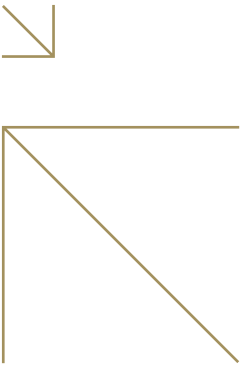
gen, AWBZ-indicatie) en de individuele beperkingen die zij daarbij ondervinden (slecht ter been, afhankelijk van burens of dichtbij wonende kinderen).

Uitgaande van de doelen kunnen de volgende functies aan de woning worden toegekend:

1. De woning als zorgcentrum. Daarbij gaat het niet alleen om de persoonlijke verzorging, eten, slapen, hygiëne, enzovoorts, maar ook om beschutting, veiligheid, en privacy.
2. De woning als activiteitencentrum, waarbij het niet alleen gaat om individuele activiteiten als lezen, muziek luisteren of televisie kijken, maar ook om het ontvangen van gasten en het hebben van logés.
3. De buurt als leefwereld in de organisatie van het dagelijkse bestaan en het onderhouden van sociale netwerken.
4. De woning als uitvalsbasis voor het ondernemen van activiteiten en het onderhouden van contacten, ofwel het deelnemen aan de samenleving. De bepalende elementen hier zijn de locatie van de woning in combinatie met de actieradius van de bewoner.
5. De woning als duurzaam consumptie- en investeringsgoed, waarbij het niet alleen gaat om de geldstromen verbonden met het huis, maar ook met de sociale goedkeuring die dit in eigen kring oproept ('leuk huis in een goede buurt').

Deze vijf functies lopen in elkaar over. Wonen, welzijn en welbevinden zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden en de persoonlijke en huishoudelijke zorg is slechts een onderdeel van het welzijn en welbevinden. Huishoudens van alle leeftijden ondervinden logistieke problemen om al deze functies in tijd en ruimte met elkaar te verbinden en doen dan ook vaak een beroep op elkaar, op private diensten of publieke arrangementen om dit voor elkaar te krijgen. Voor financieel meer welgestelden is het makkelijker tijd te substitueren door geld door betaalde diensten af te nemen en die aan huis te laten leveren (bijvoorbeeld kinderopvang of boodschappenservice). Voor mensen die ruim in hun tijd zitten is de omgekeerde weg vaak eenvoudiger zolang zij daar fysiek toe in staat zijn. Al met al is er een enorme diversiteit aan strategieën om functies te combineren, afhankelijk van de maatschappelijke en ruimtelijke positie, van de weging der doelen en van de individuele hulpbronnen en beperkingen die men heeft.

Een meer systematische bestudering van de functies van het wonen voor mensen op latere leeftijd kan inzicht bieden in de diversiteit in gedrag van mensen en een antwoord geven op de vraag of het wonen daarbij ondersteunend of juist belemmerend werkt. Dan zal blijken dat leeftijd maar een beperkte verklaring

biedt voor de verschillen tussen mensen. Ook de gezondheidstoestand zou wel eens minder bepalend kunnen zijn dan veelal in het beleid wordt verondersteld. Dit leidt tot een andere bezinning op de betekenis van het wonen voor ouderen dan de inrichtingseisen die aan het seniorenlabel of de levensloopbestendigheid worden gesteld. Ook roept het de vraag op of de voldoende beschikbaarheid van nultreden woningen en thuiszorg als beleidsdoelstelling toereikend is om in de specifieke woonbehoeften van ouderen te voorzien, dan wel of hier sprake is van provisiologica in plaats van vraaglogica.

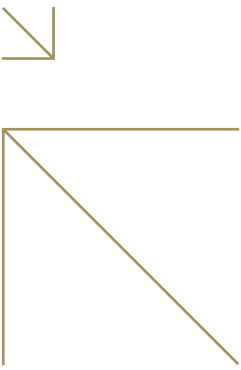
De vijf functies van het wonen worden hieronder verder uitgewerkt en het belang daarvan voor de in deze studie te formuleren kennisvragen, wordt aangeduid.

De woning als zorgcentrum

De thuiszorg speelt een belangrijke rol voor mensen die door beperkingen niet in staat zijn te voorzien in hun persoonlijke verzorging of huishoudelijke taken en onvoldoende ondersteuning hebben in de vorm van een partner of anderen uit hun sociale netwerk. Toch is hier geen één op één relatie. Enerzijds blijkt dat ook mensen met relatief ernstige beper-

kingen geen beroep doen op de thuiszorg, anderzijds zijn er velen zonder beperking die huishoudelijke taken uitbesteden aan derden. Corporaties en particuliere verhuurders spelen hier op in door woondiensten aan te bieden aan hun huurders, of daarin te bemiddelen. Ook zijn er vrijwilligersorganisaties of commerciële initiatieven die diensten bieden die de thuiszorg niet kan leveren, zoals tuinonderhoud, klussenservice, boodschappen dienst, honden uitlaatservice. Het gebruik van en de vraag naar woondiensten is dan ook veel ruimer dan opgenomen in de indicatiestelling en het gaat daarbij niet alleen om de zorgbehoefte, maar ook om het comfort en het woongemak.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat alleenstaanden (wellicht na controle voor het inkomen) meer van dit soort diensten gebruik maken dan anderen, dan wel in geval van (kortdurende) ziekte vaker een beroep op dit soort van diensten zou willen doen. Voor de marktpartijen is een beter inzicht in de patronen van het gebruik van diensten van belang in het voorsorteren op de komende vergrijzing en de snelle groei van het aantal oudere alleenstaanden.

De woning als activiteitencentrum

Als er inderdaad sprake is van contractie als gevolg van het vermijden van belastende activiteiten buitenshuis, dan neemt het belang van de woning als activiteitencentrum navenant toe. De woning is niet alleen de plek waar hobby's worden uitgeoefend, maar ook van groot belang voor het ontvangen van gasten en logés.

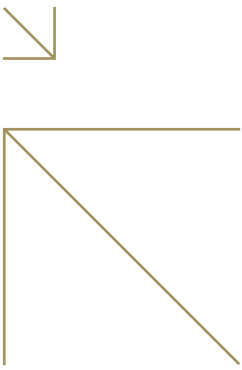
Hiervoor is al aangegeven dat het kunnen onderhouden van activiteiten en contacten van groot belang is voor het sociaal welbevinden. Toch bestaat voor deze functie van het wonen maar beperkt aandacht. Voor het woonbeleid is dit echter van grote betekenis, omdat dit eisen stelt aan de uitrusting en inrichting van de woning, zoals het aantal kamers, de aanwezigheid van een buitenruimte of tuin, enzovoorts.

Al jaren wordt geconstateerd dat de kwaliteitsvraag onder ouderen toeneemt. Zo is vanaf de jaren tachtig vastgesteld dat ook oudere alleenstaanden bij verhuizing een sterke voorkeur hebben voor een woning met minimaal drie kamers, terwijl veel van het aanbod voor deze doelgroep bestaat uit tweekamerappartementen. Door de activiteiten in huis direct te analyseren ontstaat inzicht in de achtergronden van die voorkeuren. Gezien de verwachte ontwikkelingen in de toekomst ont-

staat zo ook inzicht in de toekomstswaarde van de bestaande voorraad en van de nieuwbouw die nu wordt gerealiseerd. De groeiende groep van (voormalige) eigenaarsbewoners en de toename van het aandeel mensen met een betere opleiding zullen een opwaarts effect hebben op de gevraagde kwaliteit. De vraag in welke mate dat het geval is, valt nu nog niet te beantwoorden omdat in de bestaande modellen slechts beperkt rekening wordt gehouden met de veranderende huishoudenskenmerken. Verder kan zo inzicht worden geboden in de al eerder geconstateerde vraag naar grondgebonden woningen voor senioren. In deze vraag wordt nog nauwelijks voorzien door ontwikkelaars en corporaties. Door expliciet te vragen naar het belang dat mensen aan tuinieren hechten, valt beter te begrijpen waarom er op dit moment op sommige plaatsen problemen bestaan met de verhuurbaarheid van appartementen en er een grote druk is op het segment van nultredenwoningen met een tuin.

De buurt als leefwereld

Veel van het woononderzoek is gericht op de verhuisgeneigdheid en het functioneren van de woningmarkt. Het probleem onder ouderen is dat deze een zeer lage verhuisgeneigdheid kennen en er wordt dan ook standaard vanuit

gegaan dat ouderen 'honkvast' zijn. Naarmate mensen meer afhankelijk zijn van bezoekers aan hun woning voor het onderhouden van hun sociale contacten zal men zeer terughoudend zijn te verhuizen, zeker als die contacten frequent en lokaal van aard zijn. Uit onderzoek blijkt dat het gehecht zijn aan de buurt leidt tot minder verhuiscapaciteit, maar er is nog niet vastgesteld of het onderhouden van lokale sociale contacten een belangrijke verklaring vormt voor de binding aan de woonplek. Als het inderdaad zo is dat mensen een afweging moeten maken tussen verhuizen naar een geschiktere woning en het behoud van hun contacten door in de huidige woning te blijven en aan het laatste de voorrang geven, dan is de aanpassing van de bestaande woning aan mogelijke beperkingen een betere strategie dan het ontwikkelen van aanbod in woonzorgzones. Tegelijkertijd wordt er soms al te makkelijk verondersteld dat de buurt voorziet in de behoefte aan sociale contacten. In sommige buurten is het sociale systeem sterk geïsoleerd en voelen ook ouderen zich eerder opgesloten dan thuis. Met de toenemende aandacht voor de sociale dimensie in de stedelijke herstructurering is dit een thema van belang.

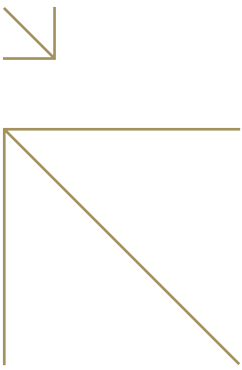
Ook is het zo dat binding aan de buurt voor velen helemaal niet zo vanzelfsprekend is. Er blijken grote verschillen te bestaan in de

ruimtelijke dimensie van sociale netwerken naar opleidingsniveau en levensloopervaring. Hoger opgeleiden zijn minder georiënteerd op hun directe omgeving voor hun sociale contacten en voor een aantal mensen geldt dat zij zich meer verbonden voelen met andere plekken - waar ze gedurende hun leven hebben gewoond, of waar hun kinderen wonen - dan met de plek waar ze oud worden. Dit geldt niet alleen voor mensen die in het buitenland zijn geboren, maar ook binnen Nederland. Veel migratie op latere leeftijd bestaat uit retourmigratie waarbij mensen terugkeren naar een plek waar ze eerder hebben gewoond. Ook speelt vakantie-ervaring en tweede woningbezit een belangrijke rol in het ruimtelijke referentiekader van ouderen.

Gezien de toename van de migratie op jongere leeftijd in de afgelopen decennia zullen er steeds meer mensen zijn die voorheen op andere plekken in het land of in de wereld hebben gewoond. Tot nu toe is er nauwelijks onderzocht of dit van belang zal zijn voor het verhuisgedrag van ouderen in de toekomst.

De woning als uitvalsbasis

De contractie in het activiteitenpatroon van ouderen doet zich vooral voor bij activiteiten die zich buitenshuis afspelen. Vooral de deelname

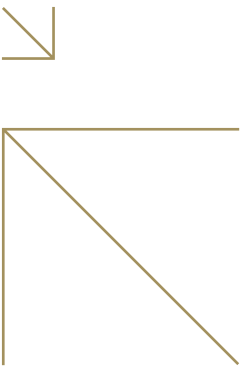

aan sport en cultuur neemt na leeftijd 75 af. Dat geldt minder voor openluchtrecreatie. Toch blijkt dit maar beperkt samen te hangen met de leeftijd als zodanig. Het bestaande onderzoek (Van der Meer, 2006) laat zien dat mensen die kunnen beschikken over een auto en een hogere opleiding hebben, meer activiteiten buitenshuis ondernemen, ook op hogere leeftijd. Gezondheidsbeperkingen hebben doorsnee een negatief effect op de deelname aan recreatie en sport, maar veel minder op deelname aan cultuur en amusement en stimuleren juist de deelname aan het verenigingsleven. Ook blijken (ook oudere) alleenstaanden uithuiziger te zijn dan samenwonenden. Het is dan ook niet terecht de ouderen als een homogene groep te zien of te veronderstellen dat er een scherp onderscheid gemaakt kan worden tussen de derde en de vierde leeftijd. Deelname blijkt veel meer met andere kenmerken dan met de leeftijd als zodanig samen te hangen. Voor de toekomst kan dan ook een ingrijpende verandering van de deelname van ouderen aan dit soort activiteiten worden verwacht. Hogere opleiding, ruimer autogebruik en een betere gezondheid zullen alle drie een sterk stimulerend effect hebben op de deelname van ouderen. Gecombineerd met het later met pensioen gaan, zal dit leiden tot een forse toename van de (auto)mobiliteit van ouderen.

Nog onbekend is in hoeverre de woonlocatie, zowel de buurt als de woonplaats, van invloed is op het activiteitengedrag. De eerste resultaten suggereren dat er vooral regionale verschillen zijn in het type activiteiten en minder in het aantal activiteiten dat mensen ondernemen en dat stedelingen zoals verwacht meer gericht zijn op cultuur en amusement en minder op sport en recreatie.

Met het huidige onderzoek valt nog niet vast stellen of die verschillen voortkomen uit het verschil in mogelijkheden tussen verschillende woonmilieus of dat dit het resultaat is van selectieve verhuizingen, waarbij mensen die meer op cultuur gericht zijn in de stad zijn blijven wonen of daarheen zijn verhuisd en de mensen die meer op openluchtrecreatie gericht zijn meer hun heil buiten de stad hebben gezocht.

Voor de toekomst is dit echter een belangwekkend onderwerp. Zeker de centrumstedelijke woonmilieus lijken in trek bij ouderen met een hogere opleiding. Tot op heden zien we echter dat de steden per saldo meer ouderen verliezen dan winnen als gevolg van de binnenlandse migratie en de vraag is of dat anders wordt als het opleidingsniveau van ouderen gaat stijgen en meer ouderen een periode van hun leven in de stad hebben doorgebracht. Als dat het geval is, zouden de vooruitberekeningen van de vergrijzing per woonmilieu en provincie, zoals

die in het vorige hoofdstuk werden gepresenteerd, wel eens heel anders kunnen uitvallen. Die zijn gebaseerd op de huidige trends in het verhuisgedrag van ouderen en houden geen rekening met de verandering in het opleidingsniveau. Het zou interessant zijn de daadwerkelijke deelname aan verschillende activiteiten buitenshuis te verbinden met het verhuisgedrag in het verleden en de verhuiscriteria voor de toekomst, waardoor de diepere oorzaken achter de woonmilieukeuze beter in kaart kunnen worden gebracht. De vraag is welke trend in de toekomst zal overheersen. De retournigratie naar de geboortestreek en de vakantieplek, of de trek naar de stedelijke gebieden met een hoog voorzieningenniveau? Voor de krimp en groei van de regionale bevolking zou dat veel uit kunnen maken.

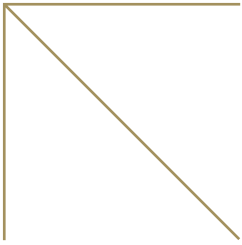
De woning als duurzaam consumptie- en investeringsgoed

De sterke groei van het eigenwoningbezit onder ouderen heeft zowel gevolgen voor de vermogenspositie als voor de woningmarkt. Ten aanzien van de vermogenspositie is er lange tijd vanuit gegaan dat deze sterk zou toenemen omdat de hypotheekvoorwaarden veelal veronderstelden dat de lening voor het 65e jaar zou zijn afgelost. Hoewel we dat bij de

huidige 65-plussers inderdaad vaak tegenkomen, is het de vraag of dat in de toekomst ook zo zal zijn. Hypotheekproducten zijn er inmiddels in diverse vormen en zowel de aflossingsvrije als de beleggingshypotheek heeft furore gemaakt. Het effect van deze ontwikkelingen voor de vermogenspositie van ouderen in de toekomst is daarmee zeer onzeker.

Producten die ouderen in staat stellen (een deel van) de overwaarde in hun huis liquide te maken, of om te zetten in een woonzorgverzekering, hebben in Nederland niet of nauwelijks voet aan de grond gekregen. Ook in Groot-Brittannië blijkt de reverse mortgage geen doorslaggevend succes. Veelal wordt het geld pas vrijgemaakt bij de verkoop van de woning en ook weer geïnvesteerd in de nieuwe woning.

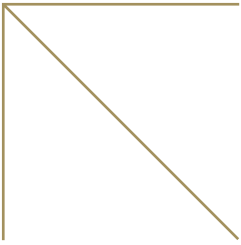
Haffner (2005) constateert in haar studie 'Appel voor de dorst?' dat juist de ouderen met vermogen in de eigen woning ook daarnaast nog andere vermogensbestanddelen hebben waaruit eventueel lopende uitgaven op latere leeftijd worden gefinancierd. Weliswaar hebben veel ouderen de afgelopen jaren geld onttrokken aan de eigen woning, de hypotheekschuld is aanzienlijk gestegen, maar dit is ruimschoots gecompenseerd door de waardevermindering die zich heeft voorgedaan. De levenscyclushypothese die stelt dat mensen gedurende hun arbeidzame leven sparen om op

later leeftijd te ontsparen lijkt voor Nederland en Groot-Brittannië maar beperkt op te gaan. Slechts enkele van de (in het kader van de studie van Haffner) geïnterviewde ouderen heeft het vermogen in de eigen woning vrijgemaakt door te verhuizen of meer hypotheek te nemen. Het merendeel ervaart de beperkte hypotheekschuld als een effectief middel tot lagere woonlasten en vindt het pensioen veelal toereikend voor de lopende uitgaven. Weinigen verwachten een zodanige inkomensverslechtering dat men gedwongen zal worden het eigen huis op te eten. Uiteraard heeft dat te maken met het vertrouwen van mensen in de (indexering van) pensioenen, de fiscale behandeling en de zorgaanspraken die zij kunnen doen (AWBZ). De conclusie van Haffner is dan ook, dat er door de nalatenschap van mensen ongeveer driekwart van het vermogen in de woning beschikbaar zal komen. De rest bestaat uit restant hypotheekschuld bij het overlijden van de langstlevende.

Hiermee lijkt zich in de toekomst een aanzienlijke overdracht te gaan voordoen tussen generaties. De effecten van die overdrachten op de woningmarkt zijn moeilijk in te schatten. Tegen de tijd dat de erfenissen vrijkomen, is de volgende generatie zelf hard op weg naar de pensioengerechtigde leeftijd en zal de top van de wooncarrière hebben bereikt. Veel van de vrijkomende koopwoningen zullen dan

ook niet door de volgende generatie worden betrokken, maar eventueel door de kleinkinderen. Waarschijnlijker is dat de woning zal worden verkocht, waardoor een prijsdempend effect ontstaat. Alleen als het vrijkomende vermogen ook weer daadwerkelijk in de huisvesting wordt aangewend zal dat prijseffect worden gemitigeerd door een stijgende vraag, bijvoorbeeld van startende kleinkinderen. Voorlopig ziet het er dus naar uit dat het vermogen in de eigen woning vooral gezien wordt als spaarpot waar men alleen in uiterste nood aankomt en zal het verhuizen op latere leeftijd om vermogen vrij te maken, niet veel aan populariteit winnen. Mensen zullen vooral blijven zitten waar ze zitten. Voor de woningmarkt zal het groeiende eigenwoningbezit dan ook wel degelijk gevolgen hebben. Waar nu nog veelal wordt gedacht aan huurappartementen voor ouderen, zal in de toekomst de vraag naar koopappartementen en vooral naar grondgebonden koopwoningen voor ouderen sterk toenemen. Het merendeel van de ouderen zal echter langdurig blijven wonen in de woning waarin men oud geworden is. Aangezien de overgrote meerderheid van de mensen op middelbare leeftijd in een eengezinswoning woont, moet ernstig betwijfeld worden of de vergrijzing daadwerkelijk zal kunnen leiden tot een overschot aan eengezinswoningen en een fors tekort aan appartementen. Het zou goed

zijn op dit punt nadere verkenningen te doen, om te voorkomen dat bij de planning van de woningbouw van verkeerde veronderstellingen wordt uitgegaan.

Conclusie

In dit hoofdstuk is gepleit voor een andere benadering van het wonen voor ouderen dan vanuit het klassieke woonzorg denken. Door naast het fysieke welzijn ook het sociaal welbevinden centraal te stellen, krijgt het wonen door ouderen een bredere betekenis. De woning als plaats van en uitvalsbasis voor deelname in de samenleving leidt tot een beter begrip van het woongedrag van ouderen. Leeftijd en inkomen zijn slechts twee van de kenmerken die met dat gedrag samenhangen. Veel belangrijker op latere leeftijd is het opleidingsniveau en de overige levensloopervaring van ouderen. Daarin verschillen de toekomstige ouderen ingrijpend van de huidige generatie.

5. Aanbevelingen voor onderzoek: de kennisvragen

De voorgaande hoofdstukken hebben impliciete vragen opgeroepen ten aanzien van het beleid, de toekomstige ontwikkeling van de doelgroep ouderen en de functies van het wonen voor het fysiek welzijn en sociaal welbevinden van ouderen in de toekomst. Hieronder worden deze vragen geëxpliciteerd.

Vragen ten aanzien van het beleid

De afstemming van beleid tussen VROM en VWS ten aanzien van wonen, zorg en welzijn is de laatste jaren in een stroomversnelling geraakt. Toch is de conclusie in hoofdstuk twee dat dit vooral geldt ten aanzien de integratie van wonen en zorg en veel minder ten aanzien ten aanzien van de integratie van wonen en welzijn. Internationaal gezien pakt die keuze anders uit. Engeland is genoemd als een land waar het woonbeleid meer in dienst staat van de 'community building' en de deelname van (kwetsbare) ouderen aan de samenleving ('affordable housing', 'strong communities').

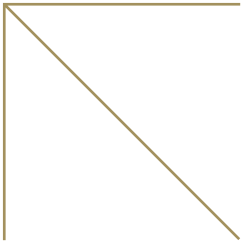
1. Internationaal vergelijkend onderzoek naar de verbinding tussen wonen en welzijn in de vormgeving en uitvoering van beleid kan een bijdrage leveren aan een verdere ontwikkeling van de beleidstheorie in Nederland.

Ondanks alle inspanningen is van vraagsturing nog onvoldoende sprake. Om vraagsturing mogelijk te maken is het nodig inzicht te hebben in de doelen die mensen met het wonen nastreven of anders gezegd in de kernwaarden van ouderen. In het huidige beleid zijn de zelfstandigheid en zelfredzaamheid het uitgangspunt. In hoeverre volstaan deze doelen, of moet het wonen meer doelen dienen? Hoe belangrijk zijn contact en waardering bijvoorbeeld ten opzichte van privacy en autonomie?

2. Kwalitatief onderzoek naar de beweegredenen van ouderen achter het woongedrag kan bijdragen aan een betere verankering van het beleid in de diversiteit in de vraag van de burger.

Veel van de verantwoordelijkheden zijn gedelegeerd naar lagere overheden en maatschappelijke instellingen. De systeemverantwoordelijkheid blijft echter nadrukkelijk bij de ministeries. Om deze verantwoordelijkheid waar te maken, zullen geleverde prestaties nauwlettend moeten worden gevolgd, zullen belemmeringen moeten worden opgeruimd, en zullen innovaties moeten worden geïdentificeerd en gestimuleerd.

3. Monitoring van prestaties van lagere overheden en woningcorporaties in het

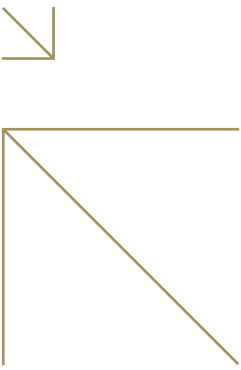
licht van de geformuleerde prestatievel-
den geeft inzicht in de effectiviteit van
beleid. Meta-analyse van de gehanteerde
benchmarks en visitatieoordelen kan in
belangrijke mate bijdragen aan inzicht in
de daarbij gehanteerde normen.

4. **Onderzoek naar de provisieloga geeft inzicht in de belemmeringen die partijen in het veld ondervinden in de verdere integratie van wonen, zorg en welzijn. Dit geldt zowel binnen het wonen (de scherpe scheiding in provisie tussen de koopsector, de particuliere en de sociale huursector) als tussen het wonen en de overige vormen van maatschappelijke dienstverlening.**
5. **Onderzoek naar de innovaties op het gebied van de ontwikkeling van maatschappelijk vastgoed en naar gezamenlijke programma's voor 'community development' biedt echter juist inzicht in nieuwe kansen die binnen het systeem ontstaan.**

Vragen ten aanzien van de toekomstige ontwikkeling

Bij de toekomstige ontwikkeling gaat het vooral om het verder in kaart brengen van de onzekerheden die daarmee gemoeid zijn. Ten aanzien van de aantallen ouderen in de toekomst kan worden geconstateerd dat opeenvolgende prognoses nauwelijks van elkaar afwijken. De toekomstige opgave ten aanzien van wonen en zorg wordt echter in hoge mate bepaald door de huishoudensontwikkeling, de inkomens- en vermogensontwikkeling en de sociaal-culturele ontwikkeling, in het bijzonder het opleidingsniveau. Op dit punt is een aantal onzekerheden te identificeren in de vooruitberekeningen:

6. **De sterke groei van het aantal oudere alleenstaanden komt in de prognoses voort uit processen na leeftijd 40. Een beter inzicht in de processen van relatieontbinding en -vorming na die leeftijd kan bijdragen aan het inzicht in de vraag of we hier met een structureel of een meer conjunctureel effect te maken hebben.**
7. **Ook de prognose ten aanzien van de ontwikkeling van het eigenwoningbezit is met de nodige onzekerheid omgeven. Enerzijds zijn er duidelijke generatie-effecten, waarbij**

het eigenwoningbezit op latere leeftijd al op jongere leeftijd wordt vastgelegd, anderszinds zijn er periode-effecten waarbij het in tijden van stijgende prijzen aantrekkelijker is om op jonge leeftijd toe te treden tot de sector, maar op latere leeftijd juist de sector te verlaten. Er is nog onvoldoende zicht op de fluctuaties in toetreding en uittreding. Dit kan aan de hand van de opeenvolgende Woononderzoeken beter worden begrepen.

De grootste veranderingen doen zich voor in het opleidingsniveau van ouderen. Het effect van deze veranderingen op de toekomst van het wonen is grotendeels onbekend. Toch zijn er veel aanwijzingen dat de opleiding een belangrijke rol speelt in onder andere: het toetreden tot de koopsector, de ruimtelijke uitsortering over buurten, de keuze voor een woonmilieu, de regionale migratie, het zorggebruik en de vrijetijdsbesteding.

8. Een verkenning van de rol van opleiding in diverse vormen van woongedrag is dringend gewenst en kan in belangrijke mate bijdragen aan het inzicht in de veranderingen die zich daar in de toekomst in zullen voltrekken.

Vragen ten aanzien van de functies van het wonen

De woning als zorgcentrum. Er is slechts beperkt inzicht in het gebruik van woondiensten en in de aanbieders daarvan. Het gaat waarschijnlijk om vele honderdduizenden zo niet miljoenen mensen die via de wooncorporatie, via de particuliere verhuurder, via het wijkcentrum of direct via aanbieders gebruik maken van een grote diversiteit aan zorg en gemaksdiensten.

9. Onderzoek naar het gebruik van woondiensten biedt een beter inzicht in deze functie maar kan ook belangrijke informatie opleveren voor de aanbieders daarvan en zo een belangrijke functie van het wonen verder versterken.

De woning als activiteitscentrum. De kwaliteit van het wonen is de laatste jaren sterk toegenomen, maar nog steeds heeft 40% van de voor ouderen bestemde woningen minder dan drie kamers en schiet het woonoppervlak vaak tekort, vooral daar waar een combinatie met zorginfrastructuur wordt gemaakt.

10. Onderzoek naar de wijze waarop mensen hun huis gebruiken kan in belangrijke mate bijdragen aan het begrip van

de in het WoON gemeten voorkeuren voor het wel of niet verhuizen en de eisen die aan de nieuwe woning worden gesteld.

De buurt als leefwereld. Waarom wil de één ondanks zware beperkingen niet verhuizen uit de ongemakkelijke eengezinswoning met een veel te grote tuin, terwijl de ander met minder beperkingen graag uit een geschikte woning wil verhuizen naar een woonzorgcomplex? Lopen we niet het risico dat we vanzelfsprekend aannemen dat de mensen zelfstandig willen blijven wonen in de buurt waar ze nu zitten of zijn er buurten die door ouderen als bedreigend worden ervaren? Moeten we niet naar een beleid dat erop gericht is gewenste verhuizingen te faciliteren en gedwongen verhuizingen te vermijden? Kan dat met het primaat van de verhuizing in de oude WVG en de nieuwe WMO?

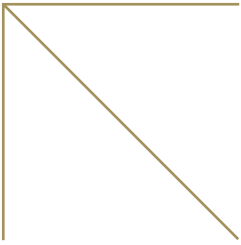
11. Het onderzoek richt zich nu sterk op het zeer kleine deel van de ouderen dat wil verhuizen. Een beter begrip van de zeer uiteenlopende redenen waarom mensen niet willen verhuizen is waarschijnlijk van meer belang bij het versterken van de vraagsturing in wonen en zorg. Daarnaast is er meer onderzoek nodig naar de kwaliteit van de sociale net-

werken van mensen en de rol die de buurt daarin speelt.

De woning als uitvalsbasis. In de huidige discussie spelen woonzorgzones een belangrijke rol en wordt er impliciet vanuit gegaan dat de leefwereld van mensen vooral op het niveau van de buurt speelt. Zeker in de derde leeftijd en met het sterk stijgende opleidingsniveau zal de leefwereld voor de meeste ouderen echter veel groter zijn. Voorkeuren voor vrijetijdsbesteding en mogelijkheden tot mobiliteit kunnen voor deze groep een belangrijke rol gaan spelen in de keuze voor een woonmilieu en een woonlocatie.

12. Onderzoek naar het effect van het vrijetijdsgedrag van mobiele ouderen kan in belangrijke mate bijdragen aan het inzicht in het keuzegedrag ten aanzien van woonlocaties en woonmilieu. Eerdere levensloopervaring speelt daarnaast een belangrijke rol. Een beter inzicht in retourmigratie kan van betekenis zijn voor de komende regionale groei en krimp van de bevolking.

De woning als duurzaam consumptie- of investeringsgoed. De conclusie dat de eigen woning in Nederland vooral wordt beschouwd als spaarpot waar men niet aankomt, roept

wel vragen op waarom dat in andere landen anders wordt ervaren. Is hier sprake van culturele verschillen, of moet die tendens worden verklaard uit specifieke aspecten van de verzorgingsarrangementen die worden geboden, zoals pensioen, zorg, fiscaliteit en erfrecht?

- 13. Internationaal vergelijkend onderzoek naar de verschillen in context die van invloed zijn op het desinvesteringsgedrag in de eigen woning kan veel verhelderen over de wijze waarop het vermogen dat is opgeslagen in de eigen woning eerder of nuttiger zou kunnen worden aangewend.**

Bijlage

Leeftijd-, periode- en cohorteffecten

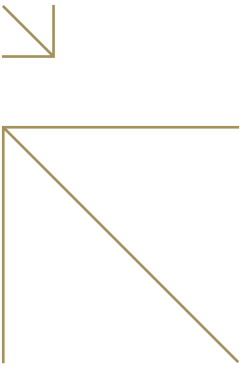
In de demografische theorie is het gebruikelijk een onderscheid te maken tussen leeftijdeffecten, cohorteffecten en periode-effecten. Periode-effecten zijn veranderingen in de context die een tijdelijk effect hebben op het leeftijdspecifieke gedrag, omdat ze leiden tot uitstel, of juist tot een versnelling. Cohorteffecten betreffen gedragsveranderingen die blijvend zijn in de rest van de levensloop. Statistisch zijn ze op de korte termijn niet te onderscheiden en in de praktijk doen ze zich vaak in combinatie voor.

De scherpe daling van de vruchtbaarheid tussen 1965 en 1975 betrof achteraf gezien zowel een cohort- als een periode-effect. De vrouwen die in en rond de Tweede Wereldoorlog zijn geboren, hebben gedurende hun gehele vruchtbare periode minder kinderen gebaard dan de vrouwen die in de eerste helft van de twintigste eeuw ter wereld kwamen. Daarnaast stelden vrouwen vanaf het begin van de jaren zeventig het krijgen van kinderen uit, waardoor er in de jaren zeventig veel minder en in de jaren tachtig en negentig weer meer kinderen werden geboren.

Ook in de ontwikkeling van het eigenwoningbezit doen zich leeftijd-, cohort- en periode-effecten voor. Toetreding tot de koopsector vond traditioneel vooral plaats in de leeftijd tussen de 25 en 35 jaar. Voor het 25-ste jaar was het inkomen meestal ontoereikend om de

kosten en lasten van een eigen woning te dragen, na leeftijd 35 schoof de standaard aflossingstermijn van de hypotheek voorbij de uitredingsleeftijd en was het moeilijker een hypotheek te krijgen. De structurele stijging van het reële inkomen van de Nederlandse bevolking maakte het in de loop van de jaren voor steeds meer mensen mogelijk toe te treden tot de koopsector. Zonder de gezinsverdunding zou dit effect veel sterker zijn geweest. Omdat velen tot op zeer hoge leeftijd in de koopsector blijven, ontstaat daar een cohorteffect, een blijvend groter aandeel eigenaar bewoners in de verdere levensloop. De economische conjunctuur zorgt daarnaast voor periode-effecten. Een periode van laagconjunctuur leidt vrijwel altijd tot de beslissing bij veel huurders om de stap naar een koopwoning uit te stellen. Met het aantrekken van de conjunctuur verhuizen ze dan veelal alsnog. Ook hier geldt echter dat de effecten wel theoretisch, maar niet statistisch te ontrafelen zijn op korte termijn.

Nadenkend over de ouderen van de toekomst is het daarom zaak ontwikkelingen die zich in het (recente) verleden hebben afgetekend goed te duiden in termen van periode- of cohorteffecten ofwel in termen van de mate waarin die ontwikkelingen verankerd raken in de levensloop. Eén manier om dat te doen is opeenvolgende geboortecohorten te volgen

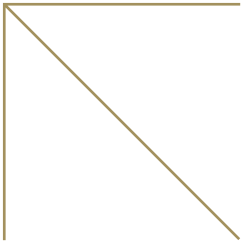
in hun kenmerken en gedrag en per cohort afzonderlijk na te denken over hoe hun toekomst eruit zal zien.

Veel van de demografische en woningmarktprognoses die in Nederland gemaakt worden, zijn al op die manier ingericht. De Primos prognose was de eerste bevolkings- en huishoudensprognose die op deze manier werkte. Uitgangspunt zijn de opeenvolgende geboortecohorten waarvoor alle veranderingen van jaar tot jaar worden gesimuleerd op basis van leeftijd- en periode-effecten. Inmiddels zijn ook de CBS/RPB prognoses (PEARL) op die manier gespecificeerd. Ten aanzien van het woningmarktgedrag wordt deze systematiek ook toegepast in het SOCRATES model.

In onderstaande tabel volgen we de veranderingen in de omvang en samenstelling (naar huishoudensvorm) van een zestal geboortecohorten (1915-1974) in de periode 2000-2030. Daarmee ontstaat een beeld van de demografische veranderingen die zich in de richting van en in de derde leeftijd voordoen. De getallen hebben betrekking op personen, niet op huishoudens.

Het laatste cohort is geboren in de periode 1965-1974, werd dus 25-34 jaar in het jaar 2000 en zal in 2030 de derde leeftijd net hebben bereikt (55-64 jaar). Het gaat in 2000 om bijna 2,5 miljoen mensen. Ruim 10% daarvan

(260 duizend) is inwonend, waarvan 80% nog bij hun ouders woont. De overigen zijn lid van een ander huishouden. Vooral bij allochtone jongeren komt het nogal eens voor dat men inwoont bij familie. Een zeer gering deel (minder dan 1%) woont intramuraal in overige tehuizen (inrichtingen van de GGZ, huizen van bewaring, enzovoorts). Van de groep is bijna 20% alleenwonend. Het cohort volgend in de tijd, zien we eerst per saldo nog meer samenwonenden en minder alleenstaanden. Na 2010 overtreft de groei van het aantal alleenstaanden door scheiding en in mindere mate verweduwing bij deze groep het aantal dat (opnieuw) gaat samen wonen. In 2030, als deze groep 55-64 jaar oud is, zijn er per saldo 100 duizend minder samenwonen en ruim 80 duizend meer alleenstaanden in dit cohort in vergelijking met 2000. Het aantal intramuraal wonenden neemt in 30 jaar af tot slecht 9 duizend.

Geboren in 1965-1974, 25-34 in 2000, 55-64 jaar in 2030

	2000	2010	2020	2030
samen	1663	1890	1790	1565
alleen	551	484	533	629
onzelfstandig	262	80	59	52
Intramuraal	15	11	8	9
	2491	2466	2391	2254

Geboren in 1955-1964, 35-44 in 2000 65-74 jaar in 2030

	2000	2010	2020	2030
samen	2006	1888	1638	1271
alleen	433	500	612	717
onzelfstandig	73	56	52	39
Intramuraal	17	11	10	17
	2529	2455	2311	2044

Geboren in 1945-1954, 45-54 in 2000, 75-84 jaar in 2030

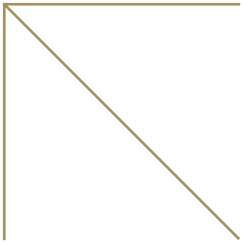
	2000	2010	2020	2030
samen	1851	1617	1233	637
alleen	370	477	607	656
onzelfstandig	43	39	31	16
Intramuraal	15	12	16	44
	2280	2146	1886	1352

Geboren in 1935-1944, 55-64 in 2000, 85-94 jaar in 2030				
	2000	2010	2020	2030
samen	1261	958	486	81
alleen	280	388	456	228
onzelfstandig	31	21	11	4
Intramuraal	11	13	30	58
	1583	1381	983	370

Geboren in 1925-1934, 65-74 in 2000, 95-plus in 2030				
	2000	2010	2020	2030
samen	826	390	59	1
alleen	326	377	186	12
onzelfstandig	25	13	4	0
Intramuraal	18	41	49	10
	1195	820	297	24

Geboren in 1915-1924, 75-84 in 2000 95-plus in 2020				
	2000	2010	2020	2030
samen	334	48	1	0
alleen	325	152	11	0
onzelfstandig	18	6	0	0
Intramuraal	65	56	10	0
	743	262	22	0

Bron: CBS, Huishoudensprognose; Primos, ABF Research

Het cohort dat in de periode 1955-1964 is geboren, maakt nog in zijn geheel deel uit van de baby boom en telt in 2000 ruim 2,5 miljoen mensen. Qua individualisering wijkt dit cohort niet sterk af van mensen die 10 jaar later zijn geboren. De mate waarin men samenwoont, is op leeftijd 35-44 (in 2000) iets hoger dan dit bij het latere cohort in 2010 zal zijn. In de komende 30 jaar overheerst onder deze groep de trend naar alleen wonen. Naarmate mensen ouder worden, nemen de kansen op samen wonen nadat men alleenstaand is geworden, sterk af en het aantal samenwonenden zal per saldo dan ook bijna halveren terwijl het aantal alleenstaanden bijna verdubbelt. In 2030 als deze groep tussen de 65 en 74 jaar is, worden er meer huizen bewoond door alleenstaanden uit deze groep (717 duizend) dan door paren (de helft van 1271). Waarschijnlijk hebben maar weinig mensen uit dit cohort die in 2000 samenwonend waren, zich gerealiseerd hoe groot de kans is dat ze alleenstaand zullen zijn rond hun zeventigste. Tot 2020 is scheiding de belangrijkste oorzaak, daarna overheerst de verweduwing.

Hoewel het eerste deel van de babyboom, geboren tussen 1945 en 1954 vaak geassocieerd wordt als de dragers van de maatschappelijke veranderingen en vooral van de individualisering, was het samenwonen onder deze groep toch gebruikelijker. In 2000 toen deze groep

tussen de 45 en 54 was, was het aandeel alleenstaanden duidelijk lager dan het in de later cohorten zal zijn. De komende 30 jaar neemt het aantal samenwonenden echter sterk af en groeit het aantal alleenstaanden zodat in 2030, als men tussen de 75 en 84 is, beide groepen even groot zijn. De gelijke omvang van beide groepen in personen impliceert dat er twee keer zoveel woningen door alleenstaanden worden bewoond dan door paren uit die leeftijdsgroep. De kans dat men in 2030 in een verzorgingshuis of verpleeghuis zal wonen is voor deze groep echter nog zeer beperkt. Naar schatting gaat het om niet meer dan 44 duizend mensen.

Echt traditionele huishoudens zijn voor 1945 geboren. Zelfs op leeftijd 55-65 is het aandeel alleenstaanden in 2000 zeer beperkt, minder dan 20% van het totale cohort. Toch zal in 2020 ook bij dit cohort het aantal alleenstaanden vrijwel even groot zijn als het aantal samenwonenden en in 2030, als men rond de 90 is, zullen er nog maar weinig paren over zijn. Overigens woont dan nog steeds de grote meerderheid zelfstandig en niet intramuraal. Eerdere cohorten onderscheiden zich qua ontwikkeling op latere leeftijd niet wezenlijk van dit cohort.

De grootste veranderingen in de processen van huishoudensvorming en -ontbinding hebben zich voorgedaan bij de mensen die

na 1954 zijn geboren. Niet alleen zijn dit de mensen die later zijn gaan samenwonen en het kinderen krijgen hebben uitgesteld, ook na leeftijd 35 en 45 zet het individualiseringsproces zich bij deze groep sterk voort. Hoewel de groei van het aantal alleenstaanden vaak alleen wordt geassocieerd met jongeren en mensen op hoge leeftijd, blijkt dat een belangrijk deel van de groei van het aantal alleenstaanden aan deze omvangrijke cohorten moet worden toegeschreven en minder aan het cohort van direct na de oorlog.

Literatuur

Engelen, A. Hemerijck, P. Meurs en E. Schrijvers (2004): Bewijzen van goede dienstverlening. WRR rapport 70. Amsterdam University Press.

Haffner, Marietta E.A. (2005): Appel voor de dorst? Vermogen van ouderen op de woningmarkt. Utrecht, januari 2005, DGW/Nethur-partnership 29.

Houben, P.P.J. en A. Mulder (1999): Ouderenhuisvesting in Europees perspectief. Leermomenten voor afstemming wonen, zorg en welzijn in de Nederlandse ouderenhuisvesting. Delft, 1999, DVGH/Nethur partnership 7.

De Jong, G.F. & J.T. Fawcett (1981): Motivations for migration: An Assessment and a Value-Expectancy Research Model. In: G.F. de Jong & R.W. Gardner (eds.): Migration Decision Making. Multidisciplinary Approaches to Microlevel Studies in Developed and Developing Countries, Pergamon Press: New York.

Lindenberg, Siegwart (1990): Homo Socio-economicus: The Emergence of a General Model of Man in the Social Sciences. Journal of institutional and theoretical economics: JITE, Volume 146, 1990, Issue 4, pp. 727-748.

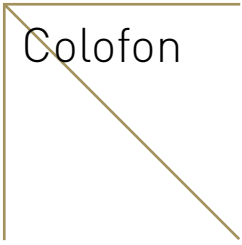
Meer, M.J. van der (2006): Older adults and their sociospatial integration in the Netherlands. Netherlands Geographical Studies 345. Utrecht/Amsterdam.

Smith, J. & Gerstorf, D. (2004). Ageing differently: potential and limits. In: S.O. Daatland & S. Biggs (eds.), Aging and diversity; multiple pathways and cultural migrations (pp. 13-28). Bristol: the Policy Press.

VROM Inspectie (2005): Toezichtsverslag Sociale Huursector 2004.

Wet Maatschappelijke Ondersteuning, 2006.

WRR (2005): Vertrouwen in de buurt. Amsterdam University Press.

Colofon

Bestelgegevens

Deze publicatie is te downloaden via www.vrom.nl of te bestellen via Postbus 51 Infolijn, telefoon 0800-8051 (gratis) onder vermelding van VROM 6411

Deze publicatie:

Augustus 2007

Deze publicatie is in opdracht van het ministerie van VROM geschreven door Pieter Hooimeijer van de Universiteit Utrecht.

Dit is een publicatie van: **Ministerie van VROM**
→ Rijnstraat 8 → 2515 XP Den Haag → www.vrom.nl

Ministerie van VROM →

staat voor ruimte, milieu, wonen, wijken en integratie. Beleid maken, uitvoeren en handhaven.

Nederland is klein. Denk groot.

